

EX LIBRIS

РОМАНА

ЛЕВОНОВИЧ

А. КАЩЕНКО TULA-online.org

ВРАТАМИ
БОРОТЬБИ

А. КАЩЕНКО

У ЗАПАЛІ
БОРОТЬБИ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

ДРУГЕ ВИДАННЯ

ПРАГА 1941

ВИДАВНИЦТВО »КОЛОС«

Права застережені

Обгортка праці А. Лисянської

Друковано 6000 примірників

DRUCKEREI

DES PROTEKTORATES BÖHMEN UND MÄHREN IN PRAG
TISKÁRNA, PROTEKTORÁTU ČECHY A MORAVA V PRAZE

I.

На березі річки Пиляви, недалеко від битого шляху з Києва на Львів, у XVII сторіччі, стояв невеликий замок. Справді, це був звичайний, двохповерховий будинок з високим, вкритим гонтами, дахом, з невеликими вікнами й двома ганками. Один з тих ганків звався панським, бо на нього щоранку виходив власник замку, шляхетний пан Януш, робив з цього ганку всякі розпорядки та чинив суд і розправу над хлопами. Той ганок був широкий з поручнями по краю й з лавами по обабіч сходні. Другий ганок дивився на задній двір і був притулком для замкової челяді.

До причілків замку були притулені невеликі муровані башти з вікнами для рушниць та гармат; навкруг двору чотирикутником обходив, зроблений з загострених дубових колод, паркан, такий заввишки, щоб людина не спромоглася дістати руками до його верху, а з середини двору до того паркану були притулені: невисокі хатки для челяді, стайня, комори й повітки для господарства.

Вся будова, за винятком башт, була з деревини і зовсім не придатна була для оборони, бо її легко було враз спалити; башти ж, що лякали селян своїми темними віконцями, теж справді зовсім не були такими грізними, як здавалися здалеку, бо гармат по їх вікнах не було, ще відколи прадід пана Януша збудував їх. Взагалі Пилявський замок був таким нікчемним, що сусідні польські пани глузливо звали

його курником, на велику прикрість гонорливому власникові замку панові Янушові.

А гордувати пану Янушу було чого. Його шляхетський рід йшов по жіночому коліну від роду славного польського короля Жигмонта Августа. Дід його ходив походом у глиб Туреччини і добував Варну. Батько пана Януша зажив собі слави підчас утихомирювання бунту козаків, що піднімали гетьмани Наливайко та Лобода, та підчас походу царевича Дмитра на Москву; врешті він сам всі свої молоді літа пробув у походах, ходив з королевичем Володиславом на Москву, рубався з турками під Хотином, і не один раз воював проти козаків підчас їхніх повстань.

Пан Януш рано овдовів і здавалося, що у походах та бойовищах він знаходив собі розвагу від журби по жінці, бо та журба щоразу обхоплювала його, як тільки він повертався туди, де зазнав молодого щастя.

Останнім його походом, де поруч з ним ходили й двоє його синів, був поход з коронним гетьманом Конецьпольським у 1630 році на козацького гетьмана Тараса Трясила під Переяслав. Наприкінці того походу пан Януш ослаб, почував себе вже старим для такого страдного життя і надалі вже у походи не ходив, а, одужавши, повернувся з походу разом з молодого жінкою Зосею, чарівною дитиною, що наглядів він, гостюючи на дорозі у значного шляхтича на Київщині.

Деякий час після того у Пилявському замку було весело і навіть бучно. Пан Януш запрошував до себе шляхтичів з усієї околиці й уряжав бенкети. З Константинова були привезені музики. І двоє дорослих синів власника замку вибивали по його хистких від

часу підлогах мазура з своєю молодою мачухою та сусідніми панями й панянками.

Вино під ті часи річкою текло у замку. І пишно вбрані гості, під брязкіт острог та дзвін срібних келихів, вигукували вівати на честь старого, але показного з себе, господаря і молодої, чарівної, як запашна квітка, господині.

Тільки не довго так велося. Через рік молода пані у тяжких муках породила дочку і, вспівши тільки сказати, щоб назвали дитину Галиною, — відійшла у царство вічного покою.

Смерть Зосі була тяжким ударом для пана Януша і певно, що він не пережив би своєї розпуки, коли б невеличка істота — частина його любові, нещасної дружини, не подавала свого голосу і не шукала своїми губоньками лона матері, що вже задубіло у пазурях смерти.

Треба було дати дитині мамку, і пан Януш звелів зараз же знайти між його хлопками і привести до горниць жінку, щоб мала у лоні досить гарного молока.

Така знайшлася. Це була молода жінка Христина, що не дуже давно породила першу дитину — хлопця. Як цуценя відірвали від її лона рідну дитину і, кинувши її до рук стоявшого у нестямі батька, виволокли нещасну матір з хати силою і привели до горниць.

Не сміла Христина навіть слізьми полегшити своє горе, бо за перші ж сльози пан Януш звелів вибити її канчуками . . . І під той час, коли серце молодої матері розривалося розпукою за своєю дитиною, вона повинна була вдавати з себе веселу й щасливу з того, що свою кров і силу, належавшу її синові, вона віддавала панській дитині.

Через кілька тижнів син Христини помер, але вона

про те не скоро довідалася, бо його було поховано так, що мати і не знала.

З чоловіком Христині було заборонено бачитись і взагалі, поки минув Галині рік, сердешну жінку нікуди не випускали з замку, жила ж вона тільки для своєї годованки.

Мов золотом, налив Господь жіноче серце жалем та коханням. Пожаліла Христина сирітку, не вважаючи на те, що через ту сирітку у неї відняли сина й чоловіка... Пожаліла безвинне немовлятко і, замість помсти, покохала свою годованку всім серцем так, що через рік уже боялася, коли б не відняли Галю від її лона, а її саму не послали б з замку на село.

Чоловік Христини, не діждавши ще року, десь зник — люди гомоніли, що подався на Запорожжя — і молода мати лишилась на світі одинокою з годованкою на руках.

Пан Януш був задоволений з покірливої Христини і лишив її біля дитини за няньку.

Помалу Галина почала ходити, а далі й белькотати і Христина раділа на свою пестунню, мов на рідну дитину — носила її вже на повітря і заходила навіть до річки й до лісу.

Через рік і пан Януш трохи прочунав від свого горя і почав розважатись полюванням. Найбільше він уподобав полювати на турів і для того виїздив у ліси з гайдуками та доїзжачими на кілька днів. Такі дні були святом для Христини: вона виражалася тоді з Галиною у двір і пускала її бавитися разом з дітьми челяді, що було найпильніше заборонено у ті дні, коли пан Януш бував у замку; іноді ж вона заходила на село, де жили всі хлопи пана Януша, і з жінками розважала своє, покривджене долею, серце.

Так минали рік по року. Пан Януш завжди був похмурий і суворий. Його висока постать, з гордо піднятим чолом, перерізаним рубцем від турецької шаблі, з насупленими пишними бровами й довгими сивими вусами, наганяла жах на всю замкову челядь, бо підчас гніву старий шляхтич був жорстокий і люто катував усякого, хто невлучно щонебудь зробив або сказав.

Галина з трьох років почала боятися свого суворого батька і щодалі — боялася дужче. Вона вже знала, що йти на село до дітей було безпечно тільки тоді, коли батько відїздив на полювання, і нетерпляче сподівалася тих днів. Коли їй було сім років, вона вже всім серцем любила село і ненавиділа замкове життя.

Душа дитини неначе розкололася надвое. Одна весела, правдива й чиста жила на селі і у дворі, поміж хлопами й челяддю; друга ж, похмура, залякана, лукава й зрадлива, жила у замку.

Так дожила Галина до десятого року, а тоді на голову її та Христини впало несподіване, тяжке горе: пан Януш, зваживши на те, що дочці вже час дати освіту, відвіз її у Львів і віддав на виховання у монастир кармелиток.

Тяжко сумували розлучені Галина і Христина, та долі своєї не мали сили переробити. Христину, що вже при звичаїлася до бажань пана Януша, він лишив у замку за клюшницю, у Галини ж життя пішло зовсім по іншому. Малу дівчинку кілька раз на день водили до костьолу, вчили читати й писати, тлумачили їй у голову, що римська церква й римська віра є єдина свята, правдива віра, останні ж всі люди, що не визнають римського папу за безгрішного, а найгірше всі схизматики, цебто православні, від

Бога прокляті і через те до них треба ставитись з огидою й цуратися їх . . .

Дівчина не уявляла собі, за що ж ті добрі люди, що так працюють для її батька, прокляті . . . Проклята навіть Христина, що стала їй за рідну матір. І хоч дівчина слухала навчання ксьондзів та черниць і сама голосно говорила теж саме на запитання вчителів, та тільки серце дитини казало їй, що навчителі говорять неправдиво. Проте за сім років, що Галина пробула у Львові, багато чого й непевного запало їй у голову і між думками молодій дівчини та її серцем всі сім років йшла боротьба.

Через сім років, а саме наприкінці 1647 року, Галину було привезено до Пилявського замку. Це була чарівної вроди молода дівчина, струнка, як тополя, й свіжа, як троянда, вмита ранковою росою. Вона обійшла непривітні світлиці старого замку і, як тільки влучила слухну годину, зараз же побігла з Христиною на село.

Дивно їй було побачити своїх колись маленьких подруг дорослими дівчатами, а інших навіть молодлицями, чути їхню просту, сердечну розмову, таку несхожу на розмову у монастирі . . . Проте на селі так любо стало її серцю, що з очей дівчини навіть збігла сльоза.

Почалося життя схоже на те, що було сім років до того, тільки протяглося воно не довго. Скоро після нового року до замку дійшла вістка, що на Запорозжжі неспокійно і що з Чигирину втік за пороги сотник реєстрових козаків Богдан Хмельницький з метою підняти нове повстання козаків. Сини пана Януша, що були у війську, а святками гостювали у батька, скоро після Водохрещів зібралися у похід.

— Глядіть — говорив пан Януш сином, благо-

словляючи їх на відїзді — не милуйте схизматиків, як помилували їх під Куруковим та під Боровицею. Рубайте їх всіх до одного! Не відгодовуйте їх під пахвою у Польщі стоголового гада — українське козацтво.

Сини заспокоїли батька, що уволють його волю і поїхали, а пан Януш з дочкою знову лишилися самі.

Минуло з того три місяці і повз Пилявський замок пробіг з України від коронного гетьмана Потоцького вістник до Варшави з недоброю вістю: »Хмельницький у-пень погромив передне польське військо на Жовтих Водах і опанував Чигирин«.

Пан Януш лютував з тієї вістки і у голос лаяв Потоцького за те, що він привів Польщу до такого сорому, і разом занепокоївся за синів.

Скоро після першої вістки прийшла друга, що сини пана Януша були у передньому війську і що з того війська врятувався тільки один простий жовнір.

Пана Януша та вістка мов косою підкосила: він захитався, впав на підлогу і два дні пролежав непритомний. Нарешті, коли він трохи прийшов до себе, наспіла третя вістка, що козаки погромили і взяли у полон все військо коронного гетьмана під Корсунем і самого Потоцького та ще й польного гетьмана Калиновського віддали татарам у неволю.

Після того почали надходити вісті одна сумніша за другу: ватажок козацького загону Ганжа підняв на бунт хлопів на Уманщині, добув саму Умань і вигубив всіх поляків; Кривоніс вигнав князя Ярему Вишневецького з його маєтків на лівобережній Україні; Гайчура з »лугарями« перейшов через всю Полтавщину, поруйнувавши всі костьоли й польські замки; Вовгура на Чернігівщині виробляє нечувані

злодійства — з поляків та ксьондзів з живих здирає шкури... Гаркуша перекинувся аж у Сіверщину і палить городи...

Далі почули ще більше: повстання хлопів перекинулося на Київщину, Поділля й Брацлавщину і козацькі ватажки — Нечай, Богун, Ганжа, Остап, Морозенко й Полуян не лишають там живими ні одного поляка. Виходило так, що одна тільки Волинь не була ще захоплена повстанням.

Жах обхопив п'ятьох гайдуків поляків, що були при боці пана Януша, бо вся остання замкова челядь була з українців.

— Пане!... Тікати час... — насмів, тримючи всім тілом, сказати панові Янушові доїзжачий. — Вже Львівським шляхом багато тікає вельможних панів...

— Ублю! — гримнув на нього пан Януш. — Ублю власною рукою кожного, хто згадає про втечу! Щоб я тікав від ганебних хлопів... від смердючого бидла, що повинно з одного мого погляду триміти...

Через кілька годин до вуха старого шляхтича досягли якісь згуки. Почулось тупотіння коней і гомін натовпу людей.

Не вспів здивований шляхтич наблизитись до вікна, як у світлицю вбіг блідий, як полотно, гайдук.

— Пане!... Ми пропали!... До замку біжать козаки. Вони вже познімали хлопів з паль!

Пан Януш не замішався з тієї вістки.

— У башту всім! — гукнув він. — Хапайте зброю!

Похапцем відімкнув він Галину, вхопив її за руку і потяг за собою у башту. Шабля була у нього при боці, у сінях же він вхопив рушницю. За ним слідом бігли: Христина, доїзжачий та чотири гайдуки.

З вікна він побачив свою двірську челядь, що

злякано поглядала то на нього, то на шлях, по котрому до замку наближалися комонні козаки.

— Челядь вся сюди! — гукнув пан Януш. Але челядь не рушилася з місця.

А... зрадливі хлопи!... схизматики! На палі всіх!...

У запалі він хотів кинутись на свою челядь з шаблею, та козаки вже добігли до брами і челядь зразу ж ту браму відімкнула.

Наспих пан Януш зачинив дубові двері, що вели з замку до башти, гайдуки ж зачинили й засунули засовом другі двері, що вели з двору, і всі, побігши по сходнях на третій поверх, засіли там побіля віконців з рушницями.

Галина й Христина, тримтючи всім тілом, притулилися у куточку.

З вікна пан Януш бачив, як його челядь цілувалася з козаками, звучи їх своїми збавителями, і серце його пеклося бажанням помсти. Поміж козаками й челяддю вчувалося слово: »Вовгура, Вовгура«. Про Вовгуру вже чули всі у замку і серця гайдуків стислися при цьому йменні розпукою. Вони прощалися з своїм життям.

Пан Януш направив рушницю й випалив. Один з козаків з проклоном схопився за плече.

— Ага... он диви! — гукнув з двору гладкий та величезний на зріст козак, що саме й був Вовгура. — Вилазьте, вражі ляхи, сюди, бо все одно дістанемо вас!

— Палить у нього всі! — гукнув пан Януш до гайдуків. Але ті, перемовившись поміж собою, не схотіли стріляти, маючи надію, що за те козаки їх помилують.

— Тягніть, пани-брати, сюди колоду! — почувся знизу голос Вовгури.

— Зрадили! — гримав пан Януш на гайдуків. — Продаєте батьківщину!

Набивши рушницю знову, він хотів випалити у Вовгуру, та тільки всі козаки вже підступили до самої башти і у віконце йому нікого не було видно.

У ту мить почулося гупання колоди об дубові двері. Двадцяттеро вовгурівців розгойдували колоду на руках і з усієї сили били нею у двері. Від тих ударів затрусилася вся башта і після шостого удару двері затріщали і впали у середину башти.

По сходні почулося тупотіння ніг. Пан Януш випалив ще раз, та через хвилину вже і він і всі останні були у дужих руках вовгурівців.

— Тягніть всіх живцем у двері! почувся голос Вовгури.

Першого витягли з башти пана Януша, слідом по ньому гайдуків і останніми двох жінок.

Пан Януш грізно дивився у очі лютого козацького ватажка, рука ж його поривалася, щоб вдарити Вовгуру по виду.

— Як насмів ти, хлоп, напасти на мій замок? — скрикнув він.

— До стовпа його! — замість відповіді сказав Вовгура до козаків. — Я от зараз покажу йому, як садовити людей на палі.

— А це його насіння? — показав він на Галину. Не взяв її кат — чорноброва та вродлива. До стовпа й її!

— Не руш мою дитину, кате! — скрикнув пан Януш. Мордуй мене, а її не торкай!

Він навіть хотів видертись з рук козаків і кинутися на Вовгуру, та козаки держали його, мов у кліщах, і вирватись йому не пощастило.

— А ти хто? — звернувся Вовгура до Христини.

— Це наша українка; — віри благочестивої. Вона

ключниця! — почулися голоси з боку челяді. — Помилуйте й панночку — вона була доброзичлива до нас!

— Чому була з ляхами у башті? — grimнув Вовгура на Христину. — Іди геть та гляди мені!

Христина впала до ніг Вовгури.

— Помилуйте й панночку! . . . Це янгольська душенька. Це наша заступниця!

— Католичка? — грізно спитав Галину Вовгура і, не діждавши відповіді, додав: — Смерть!

Всі зблідли й охнули.

— А це гайдуки? — показав Вовгура на тримтячих гайдуків.

— Ми не стріляли! — забелькотали ті, падаючи навколюшки. — Помилуйте нас!

— За те, що не стріляли, відтяти їм голови враз, не мордуючи!

На тому Вовгура скінчив свій суд — починалася розправа.

II.

Поки »вовгурівці« добували Пилявський замок, недалеко від нього, у лісі, ставало табором передне військо Богдана Хмельницького: Чигиринський полк Івана Чарноти та Уманський Демка Ганжи.

Попід кучерявими дубами й по великій зеленій галявині стояли встромлені кількома рядами у землю козацькі списи, а поміж тими списками чорніли, притулені одна до одної, рушниці. На траві поміж списками та рушницями були складені сідла й чепраки, а до самих списів та рушниць були попричеплювані шкур'яні череси з пістолями, ножами та чингалами, ладівниці з набоями, порохівниці, сап'янові гамани з кулями, малахаї й інші додатки до козацької зброї.

Козаки лагодилися відпочити й повечеряти. З гушавини лісу вчувалося цюкання сокир та тріск і хрустіння гілок, — то козаки робили кілки під тагани та ламали сушняк на багаття. Більшість козаків вже розташувалася по галявині, розправляючи своє молодецьке, стомлене довгим походом, тіло на вогкій, запашній траві, помережавши всю простору галявину своїми різноколіровими жупанами.

Тільки у дальнішому кутку галявини стояло ще дві лави козаків на конях і при всій зброї, а поперед них, зїхавшись до купи, радилися два полковники. Старшому з тих полковників, Демкові Ганжі, було років з тридцять п'ять. Постаттю він був певний багатир: стрункий, широкий у плечах, з високо піднятими грудьми він визначався над усіх козаків; пишним же його вусам, що звисали аж до коміру його червоного жупана, та довгому, аж тричі обмотаному навкруг вуха оселедцю, задріло все козацтво.

Це був один з найбільш завзятих та жвавих прибічників Богдана Хмельницького. Це він напередодні першого великого бойовища з поляками на Жовтих Водах умовив реєстрових козаків відцуратись гнобителів України — поляків, та приєднатись до запорожців і тим дав можливість гетьманові так погромити поляків, як ніхто ще, відколи світ стоїть, не громив їх.

Далі Ганжа, перший з полковників, зібрав окремий загін з повстанців і ще до Корсунського бойовища вспів підняти всю Уманьщину; добув саму Умань і вистинав всі панські хоругви жовнірів, що лагодилися йти до Корсуня на поміч коронному гетьману Потоцькому.

Після Корсунського бойовища Ганжа перейшов зі своїм загоном через Брацлавщину на Подділя і на-

робив там полякам великого лиха. Не вспів він управитись тільки з Камянцем, бо гетьман викликав його до Білої Церкви, щоб разом іти назустріч польському війську до Пиляви.

У молодші свої роки Ганжа весь час був у війнах та походах, коли не на »гнобителів ляхів«, то на »невіру бусурман«, а якщо іноді й траплялося завязаному козакові сидіти взимі у Січі запорозькій, то і тоді він не міг всидіти спокійно, а ходив щодня по курінях та викликав охочих козаків на герць. Герці »до першої крові« відбувалися на Січі щодня, »щоб козацька молодецька рука не нудилася«, хоч часто траплялося й так, що перша кров була й останньою, бо козацька молодецька рука, як рубала, то вже так, що не спиняли її й кістки, а як колола, то колола наскрізь. До таких герців Ганжа був дуже охочий і вже чимало своїх приятелів відпровадив, жартуючи, на той світ. Молодший з полковників був Іван Чарнота. Прозвале його так січове товариство за його дуже смугляве обличчя та чорне, як крила у гайворона, волосся.

Дитячі і навіть юнацькі роки Чарнота прожив серед челяді знатного польського пана на Волині. Історія його матери була дуже звичайна у ті часи. Власник великих маєтків на Волині наглядів поміж своїми хлопками смугляву, надзвичайної вроди дівчину Надію і звелів привести її у замковий двір, оселивши там у окремії хаті. Це нікого не дивувало, бо бувало часто, що пан брав до себе ту чи іншу дівчину на кілька днів, і тільки сама Надія та її ненька знали своїми змученими душами, чого варті були ті панські іграшки.

На диво всім пан не вернув Надії з замкового двору, а прижив з нею сина Івана та й лишив її біля себе назавжди.

Молода смуглянка так причарувала старого пана своїми чорними, як ніч, очима, що через неї йому зовсім стала вже нелюба власна дружина. Івана він теж любив і коли тому було десять років, послав його у Львів на виховання єзуїтам.

Єзуїти уславилися тим, що з дітей українців робили самих щирих католиків і поляків, та тільки з Чарнотого, як і з Хмельницьким, їм не пощастило.

Хлопець, зрісши серед дітей замкової української челяді і памятаючи оповідання матері про ту кривду, що їй зробив пан-поляк, не горнувся душею до католиків, а навчателів своїх ненавидів як найдужче.

Вісімнадцятирічний він повернувся до замку з гарною освітою, шляхтичем на вигляд, але українцем у серці. Та серце ще більше одсахнулося від всього шляхетського після того, як дружина господаря замку, що ненавидила його всією своєю істотою, побачивши одного разу, що Іван ішов з світлиці свого батька, скрикнула:

— Як смієш ти, хлопкин байстріюче, ходити по моему замку?

Коли Іванові було девятнадцять років, власник замку помер, а пані його, помщаючись на матері Івана за ту ласку, що вона мала від її чоловіка, засікла нещасну Надію на смерть, з хлопця ж звеліла зняти шляхетське вбрання і надіти на нього хлопське.

Де блукав Чарнота після того — невідомо, а тільки підчас повстання Павлюка у 1637 році він уже руйнував польські замки й костьоли понад Дніпром.

За жвавність, веселість та молодецьку вдачу, Чарноту любило все запорозьке товариство, а за розум, освіту й хист його всі поважали. Дуже полюбив його й гетьман Хмельницький і після бойовища на Жовтих Водах доручив йому полковницький пернач.

От таких то полковників послав Хмельницький поперед свого війська назустріч полякам, що як була чутка, наступали на Константинів та Пиляву; сам же гетьман з арматою повагом посувався зпід Білої Церкви слідом за Ганжою й Чарнотою, скликаючи до себе всі загони повстанців, що за пів року вкрили Україну так рясно, як ряст вкриває землю після теплого дощу.

Тепер, ставши табором недалеко від річки Пиляви, полковники хотіли на власні очі бачити, як осавули разстановили на ніч чати, а разом вистежити, чи немає де близько ворогів.

Після наради вони рушили своїх коней і скоро зникли за рясними деревами разом з своїми козаками. У гущавині їм довелося то припадати до ший коней, щоб не зачепитись за гілку, то обминати кущі, то прорубати собі шлях шаблями; проте вони невпинно прямували у той бік, звідкіля червоне, вечірне сонце кидало назустріч їм крізь віти дерев своє, розірване на тоненькі смужки, золоте проміння.

Проплутавшись поміж деревами з пів години, вони натрапили на кількох комонних чатівників, а проїхавши ще далі, почули пугукання тих вартових, що мов сичі перегукувалися поміж собою, сидячи по деревах.

Через годину полковники виїхали на шлях, що гадюкою покрутився у лісі, і спинили коней.

— От тепер, — звернувся Ганжа до свого молодого товариша, — я поїду шляхом до греблі та пошукаю там «язика»,*) щоб розпитати про польське військо.

*) Язиками звалися захоплені в полон люди з ворожої сторони, через котрих можна було дізнатися про заходи й становище ворожого війська.

— А я, — відповів Чарнота, — попростую до замку і щоб мені не довелося випити за вечерею і малої чарки горілки, коли я не добуду там язиків!

Повновиде, запалене вітрами обличчя Ганжі почервоніло від сміху, а очі заблищали.

— Ну, а я, братіку мій, не зречуся кухля горілки, хоч би й з порожніми руками повернувся до табору.

Полковники розлучилися. Чарнота з половиною козаків пірнув у лісі і, натрапивши на стежку, протолочену турами, подався нею. Козаки їхали слідом за своїм полковником один по одному, витягшись довгою стьожкою.

Через якийсь час з боку замку почувся гомін. Чарнота спинив коня, прислухаючись. Чути було далекий галас і репетування.

— Когось мордують! . . . — обернувся він до козаків. — Запевне, що пани — наших. Скоріше за мною!

Він стиснув коня острогами, вбіг з стежки на шлях, що йшов до замку, і подався ним чимдуж. Галас вчувався дужче й ближче; врешті шлях вибіг з ліса на галявину і на очах козаків став Пилявський замок.

Вскочивши через розчинені ворота у замковий двір, він опинився серед натовпу селян та козаків саме тоді, коли Вовгура чинив там свою розправу. Серед покривавленого двору валялося п'ять безголових трупів у польській одежі, а позаду них стояли два стовпи. До одного з тих стовпів був прив'язаний, у чому мати породила, старий, суворий шляхтич, пан Януш, до другого, таксамо без ніякої одежі, була прив'язана молода дівчина, панна Галина.

Біле, як сніг, тіло дівчини, її чарівна врода і благаючий погляд піднятих до неба блакитних очей, мов пришили до себе погляд молодого козака,

і він нічого більше не бачив, oprіч її одної. Він не помітив навіть, що біля ніг дівчини корчилася у розпачливому риданні підстаркувата жінка Христина.

— Червону стьожку їй на шию!*) Стьожку! — почулося з натовпу вовгурівців.

— Справді!... — регочучи сказав Вовгура. — Така вродлива панночка та без стьожки! Повязати їй на шию червону стьожку! —

Високий парубок з звірячим виразом у очах наблизивсь до Галини і простяг руку з ножем до її шиї, але Христина, мов вовчиця, кинулася до нього і трохи не звалила на землю.

— Заріжу! скрикнув парубок і, пхнувши її з усієї сили на землю, знову простяг руку до Галини.

Тільки тепер схаменувся зачарований вродою дівчини полковник:

— Стій, еретичний сине! — гукнув у весь голос. — От тільки протягни хтонебудь руку до панночки!... —

— А то що? — спитав, виступаючи наперед, Вовгура.

На очах Чарноти став козак, що на цілу голову був вищий за своїх товаришів. У плечах він ширший за столітнього дуба, а стулені його кулаки вкриті ряним чорним волоссям, були більші за доброї довбні.

Чарнота зрозумів, що це був ватажок козацького загону і що доброю волею він не віддасть з рук своєї живої здобичі. Сам Чарнота, не вважаючи на свою ворожнечу до поляків, ніколи не мордував неозброєних ворогів, а тим більше жіноцтва; чарівна ж врода молоді дівчини, разом з її беззаступністю і мовчазною покірливістю до своєї долі, збудили

*) Цебто вирізати з шиї ремінь так, щоб скривавлене на шиї тіло здавалося червоною стьожкою.

у козакові непереможне бажання врятувати її, а разом з нею й її батька.

— А то я покажу, — відповів він Вовгурі, — як рубає моя шабля маслаки! —

— А хто ж ти такий, — спитав Вовгура, взявшись у боки, — що заступаєшся за ляхів, гнобителів наших, та смієш ставати на перешкоді славному лицареві Вовгурі? —

Про Вовгуру Чарнота вже не вперше чув. Знав він і про його нечувану лютість і про те, що цей козацький ватажок приймав до свого загону тільки таких велетнів, які взявши бугая за роги, мали силу повалити його на землю, а з землі піднімали його собі на плечі.

Як Вовгура опинився тут біля Пиляви попереду нього, Чарнота не знав, та проте одного погляду на молодців, що оточали свого ватажка, було досить, щоб упевнитись у тому, що це справді »вовгурівці« і зрозуміти, як небезпечно їх дратувати.

Розміркувавши так, Чарнота взявся до хитрощів і вдавши з себе спокійного, звернувся до Вовгури:

— Чого ж ти лізеш поперед батька у пекло? — Мені пан гетьман доручив вести військо вперед та добувати язиків; а ти звідкіля тут узявся та мордуєш на смерть тих людей, що їх треба відпровадити до гетьмана живцем. От від цього пана — показав Чарнота на пана Януша, що з мукою у очах дожидав мордування — як припечуть його залізом при гетьманові, то певно багато чого гетьман почує про польське військо.

— А я що ж! . . . — з докором обізвався Вовгура. — Хіба я не вмю розв'язувати ляхам язиків? —

Чув я, як ти розв'язуєш! . . . Тільки по дурному мордуєш людей! —

Великі очі Вовгури так випялися на Чарноту, що, здавалося, хотіли геть вилізти зпід лобу.

— А вони наших хіба не мордують? То ж тобі як іграшки, що Ярема Вишневецький увесь шлях від Лубень до Гадячу обсадив козаками на палях неначе деревами? —

— Так ти Ярему й шукай, а не мордуй безвинних. Вже ж ця дівчина не садовила наших на палі . . . —

— Вона не садовила, так батько її садовив . . . Всі вони, ляхи, наші вороги й гнобителі!

— Бий тих, хто обороняється . . . — говорив Чарнота далі. — Останніх же, незброєних, досить повиганяти з України, щоб і духу лядського у нас не лишилося. Мордувати ж не полюдському — то не лицарське діло, а катове . . . от що! . . .

— Брехня! — почали гукати вовгурівці. — Бач який лядський заступник знайшовся! Та він мабуть і сам недоляшок! . . . Ляхів мало вбивати — їм треба такої муки завдавати, щоб чули, що вмирають! —

— Що ж то, ви не хочете коритись гетьманові? — скрикнув Чарнота.

— Гетьманові? Гетьманові коримося! Хмельницький наш батько! Він визволив нас всіх з неволі! — загомонів натовп.

— Так отже дивіться! — сказав Чарнота, витягаючи зза поясу пернача. — Я полковник війська запорозького і словом гетьмана наказую отаманові Вовгурі віддати мені власника цього замку з дочкою на допит.

Срібний полковницький пернач зробив на Вовгурі і всіх його товаришів велике вражіння. Запал натовпу зразу підупав і всі вовгурівці почали поміж собою переглядатись.

— Та що ж, панове молодці! — обізвався згодом

Вовгура до натовпу. — Хіба нам не вистачить ляхів на Україні. Віддамо цих — знайдемо собі інших! —

— Якщо ти словом гетьмана вимагаєш, сказав він далі до Чарноти, — то бери бранців. —

Чарнота моргнув своїм козакам, щоб відв'язали шляхтича, сам же, зіскочивши з коня, наблизився до Галини.

У ту ж мить Христина, що весь час, сперши дух, слухала суперечку козаків, обхопила його коліна і почала цілувати його червоні сап'янці.

— Це моя годованка! Я її сирітку вигодувала й виростила з малечку. Помилуй її! —

Полковник ледве виплутався з рук Христини і наблизився до Галини, щоб відв'язати її від стовпа, але, зустрівшись з поглядом блакитних очей дівчини, засоромився її голого тіла і, знявши з себе жупан, обгорнув раніш ним упоперек її стан і вже тоді почав відв'язувати її від стовпа.

Перший час, коли Галину вхопили вовгурівці і, роздягаючи її, почали над нею знущатись, нещасна дівчина була здивована й ображена у найкращих своїх почуттях, не розуміючи, за що такі люди, як і батькові хлопи, що їх вона з дитячих літ так любила, як рідних, і знала за завжди добрих і прихильних до неї, хочуть скривдити її, познущатися з неї і навіть замучити на смерть.

Коли її роздягнену почали вязати до стовпа на очах натовпу озвірілих людей, смертельний сором обхопив душу дівчини і вона з плачем почала просити, щоб її скоріше вбили, але слова батька спинили її.

— Дитино моя... — сказав старий шляхтич. — Ти дочка славної Польщі. Походиш від стародавнього шляхетського роду — не принижай же себе, ані слізьми на очах, ані благанням з уст перед цими

смердючими хлопами. Перетерпи муку і вми мовчки, як тобі доля судила. Наші братя помстяться за нас.

Після того Галина глибше заховала у своєму серці образу, задавила у собі страх смерти і мовчки терпіла глузування з свого голого тіла, зневірившись у тому, що хтось, oprіч її Христини, що побивалася біля неї, має серце. Через цей вчинок козацького полковника, що обгорнув її жупаном, глибоко зворушив її серце і сльози рясно побігли з очей дівчини на її ніжні дівочі перса. То були сльози не муки й горя, а сльози радості з того, що знайшлося серце у невідомого козака, що зрозуміло муку її душі. Проте не ймучи ще віри у свій рятунок, вона звернулася до Чарноти:

— Пан бере нас на те, щоб познущатися з нас ще на очах гетьмана? —

— Не бійся, серденько . . . — відповів їй стиха полковник, голосом яким говорять тільки до рідної дитини. Від мене тобі не буде ніякого лиха! —

Коли пан Януш і Галина були відв'язані, Чарнота хотів одягти їх власну їхню одягу, та тільки Вовгура рішуче проти того засуперечив, кажучи, що то вже здобич його козаків. Через це на пана Януша нап'яли якесь шмаття з хлопської одяги, Галина ж так і лишилася обгорнута самим жупаном.

— Садовить пана на вільного коня, — сказав Чарнота до своїх козаків, — панночку ж я доведу сам! —

З цим словом він вхопив дівчину у обійми, підкинув її на сідло свого коня і не вспіла Галина моргнути оком, як і він сидів уже позад неї.

— Мене ж візьміть . . . мене! — зарепетувала Христина. — Не покидайте мене на старість сиротою! —

Стара жінка вхопилася за стремено Чарноти і цілувала його чоботи.

— Добрий козаче! — звернулася до свого збавителя Галина. — Ти вже раз пожалів мене, пожалій і вдруге: візьми небогу разом зо мною. —

Чарнота моргнув одному з козаків, що сидів на дужому коні, і той, підїхавши до Христини, підхопив її на свого коня.

Через хвилину Чарнота з своїми козаками вже виїхав за замкові ворота і зник у лісі.

Під віттями дубів стало вже зовсім смеркати. Хутко їхати було неможливо і коні пішли повагом.

Придержуючи дівчину біля себе на коні, Чарнота міцно обхопив її стрункий стан своєю дужою рукою; Галина ж, знесилена тим, що пережила, з довір'ям горнулася до нього, як ніколи не горнулася ні до братів ні до батька.

III.

Тяжкі думки сповивали чоло пана Януша, коли він, з повязаними за спину руками, їхав між козаками. Гордовитий шляхтич не стільки болів душею за своєю долею, скільки за долею своєї доньки, що тільки починала жити. Яка доля чекала її?

— Запевне її візьме собі на втіху, — думав пан Януш, — цей хлопський ватажок, що зараз кудись нас везе, а далі . . . далі . . .

Старий шляхтич навіть здригнувся, уявляючи собі, як його дитина, що тільки розцвіла красою, достанеться на знущання п'яним хлопам.

Мучився він і ганьбою Польщі, що дожила до такої руїни, але тут він мав повну надію, що все незабаром зміниться, бо за тиждень до цього він дістав від приятеля своїх синів, гусарського ротмістра пана Преслава з Збаражу вістку про те, що вісімдесять тисяч польського війська під проводом трьох

сенаторів йде назустріч Хмельницькому і вже виходить з Збаражу на Пиляву.

— З того часу, як послано листа, — міркував пан Януш, — минуло два тижні і наше військо повинно б не сьогодні-завтра бути тут. З такою силою, нема чого й говорити, що наші не тільки розженуть всю цю хлопську й козацьку наволоч, а навіть злапають харциза Хмельницького і запровадять його до Варшави на страту.

Такі думки заспокоювали старого шляхтича і у нього навіть виникла гадка утекти від козаків і бігти назустріч полякам. Тільки звязані руки та дочка на сідлі у козака не давали до цього можливості.

Через якийсь час Чарнота з козаками й бранцями наблизивсь до табору і згадавши, що захопившись рятуванням Галини, він не пошукав у замку паперів, які могли б дещо виявити про польське військо, прикликав свого давнього товариша й побратима сотника Крицю й звелів йому, взявши свою сотню, бігти до замку і забрати всі папери пана Януша.

Далі він звелів напяти для бранців намет і добути їм якусь одежу; сам же, побачивши, що Ганжа вже повернувся до табору і, сидячи з люлькою у зубах на колоді, слухав якогось невідомого чоловіка, наблизивсь до нього.

— Добув язика? — спитав він Ганжу.

— От сідай та слухай! — відповів той. — Цей чоловік — коваль з Константинова і тікає звідтіля від ляхів.

— А чого саме ти втікаєш? — спитав Чарнота неймовірно.

Чоловік здвигнув плечима.

— Та як же було не тікати? Загадали мені вражі ляхи, щоб кувати їм коней. От я два дні кував, а

далі розкинув розумом тай думаю собі: це ж вони, еретичні сини, воюватимуть цими кіньми наших козаків, так краще я втечу до козаків та куватиму козацьких коней.

— Це добре ти розміркував, а як же саме втік? — спитав Ганжа.

А так: докував учора одного коня вже поночі та, скочивши на нього, й махнув сюди.

— А як на твою гадку, спитав Чарнота, — скільки всього йде на нас поляків?

Коваль похитав головою.

— Сила така, що мабуть і за тиждень не перелічив би їх. Насунулися вони мов сарана. Там у Константинові самих возів з панським добром така сила, що навіть вся толока поза містом возами вкрита, прямо що й оком їх не скинеш.

Ганжа весело засміявся.

— Буде біля чого нашій голоті походити. Іди, ковалю, сідай до козацького гурту та вечеряй, а після вечері виряжу я тебе з твоєю вісткою до гетьмана.

А тепер, Іване, — обернувся він до Чарноти, — час уже й по чарці та зубам роботу дати.

Вся галявина була вкрита тепер таганами з вечерю і купами козаків, що сиділи навкруг багаття й вечеряли. По повітрю разом з парою слався запашний дух куліша й галушок.

Полковники сіли недалеко від чималого гурту козаків, прямо на траві, і джури принесли їм туди ваганці з галушками, а другі — з ковбасами та салом. Раптом зявилася й сулійка з горілкою, і Ганжа з Чарнотою, весело розмовляючи, почали вечеряти.

Розмова полковників скоро увірвалася, бо від сусіднього козацького кола почулася гра бандури,

а далі й густий, журливий голос кобзаря, що співав стародавню думу:

Ой три літа, три неділі,
Як козака в лісі вбили,
Під явором зелененьким
Лежить козак молоденький —
На нім тіло почорніло,
А від вітру струпішіло.
Над ним коник зажурився,
По коліна в землю вбився.
»Не стій, коню, надо мною,
Вже я бачу щирість твою!
Біжи, коню, дорогою,
Чорним лісом, стеженькою!
Вийде к тобі моя мати,
Буде за мене питати . . .
А де, коню, син мій дівся,
Чи в Дунаї не втопився? —
Ой знай, коню, що казати,
Скажи, коню, не втопився,
Але, мати, оженився:
Ой взяв собі паняночку,
Серед поля земляночку,
А на личку румяная
На ній сукня зелена.»

— Така, така козацька доля . . . — сказав засмучений Ганжа, коли пісня увірвалася. — Гарна ця пісня й сумна така, що за серце бере. Так колись і моя старенька матуся питатимуть коня мого про мене.

— Гаразд же, що про мене й спитати нема кому — обізвався Чарнота. — Один я на світі як Хведір Безрідний.

— А ну лиш, кобзарю, про Хведора! — гукнув Ганжа.

Бажання Ганжі не подобалося козакам.

— Та годі, пане полковнику, сумних співати! — почулося з їхнього боку. — Тепер уже не ті часи! Минулося наше безголова... Минулася неволя лядська — агарянська! Тепер годиться жвавіших та веселіших пісень співати!

— Справді про Хведора Безрідного вже обридло слухати! — додавали інші. — Заспівайте, дядьку, якусь з нових дум!

— Та подождіть, — обізвалися треті. — Дайте Божому чоловікові попоїсти.

Кобзареві піднесли чарку. Коли він підвів голову, щоб подякувати, зпід лобу у нього визирнули замість очей дві страшні криваво-чорні рани. Очі йому були випечені татарами за те, що тікав з неволі. Це у ті часи була така звичайна річ, що ніхто про те кобзарів і не розпитував, хіба що вони самі співали про свою долю.

Випивши та заївши, кобзар почав направляти бандуру.

— Як хочете новіших, то заспіваю такої, якої мене Господь навчить.

Всі потишилися і кобзар заспівав знову:

»Ой обізвався пан Хмельницький
Отаман батько Чигиринський:
Гей друзі молодці,
Браття козаки запорожці!
Добре дбайте, барзо гадайте
Із ляхами пиво варити зачинайте!
Лядський солод, козацька вода
Лядські дрова, козацькі труда!«

Ой, за те пиво
Зробили козаки з ляхами привелике диво;
Ой, за той пивний молот
Зробили козаки з ляхами привеликий колот;
Ой, за той пивний ивас
Не одного ляха козак за чуба потряс.
Ой, не чорна хмара над Польщею встала:
То ж то не одна ляшка удовою стала!
Бо на праву Середу
Зайняли козаки ляхів так, як би череду.
Ой, котрих гнали до Прута,
Була доріженька барзо крута;
Котрих до Бузька —
Була доріженька барзо грузька;
А котрих до Хотини,
То біжучи попотіли . . .

Кобзар на хвилину спинився, немов щось прига-
дуючи.

— Чи ти, Йване, чув колинебудь оцю думу? —
спитав Ганжа Чарноту.

Зроду не чув! відповів той. Гляди, коли він не
оце тільки її komponує. Бачиш, який замислений
сидить.

Але кобзар уже повів свою думу далі:

Гей, обіззався пан Хмельницький,
Отаман батько Чигиринський:

»Гей, друзі молодці,

Браття, козаки запорожці!

Добре дбайте, барзо гадайте,

Од села Ситників до города Корсуня

Рівчаками шлях перекопайте,

Потоцького піймайте!

Мені до рук подайте;«

Гей, Потоцький, Потоцький!

Маєш собі розум жіноцький!
Не вмів ти еси в Кам'янці Подільським пробувати
Печеного поросяти, курку з перцем та шапраном
уживати,
А тепер не вмієш з нами, козаками, воювати
І житньої соломахи з тузлуком уплітати.
Хіба велю тебе до рук кримському хану дати,
Щоб навчили тебе кримці-нагаї сирої кобилини
жувати!

Кобзар скінчив і козаки загомоніли. Всім ця дума
припала до вподоби.

— Гарно склав ти, кобзарю, пісню! — сказав ви-
сокий чорновусий козак уманець. — Справді так
воно й було! Гнали ми ляхів з Ганжою, нехай здоров
буде, аж до Хотину, прямо таки як череду товару!

— А ми з Морозенком аж до Пруту гнали! —
обізвався другий. — Та не самих поляків, а ще й
жидів цілі отари!

Ганжа аж зайшовся з реготу:

— Ой, панове молодці, нагадали ви мені, як жиди
від нас давали дропака: лапсардаки свої позадирали
аж на плечі, пантофлі порозгублювали, а білими
панчохами грязюку місили. Як пригадаю, то й
не вдержусь від сміху. Ти б, чоловіче Божий, ще б
про жидів у пісню щось додав!

— Додам колись . . . — відповів кобзар. — Не все
відразу.

Козаки вже повечеряли, але не хотіли ще кластись
спати. Всім хотілося б без краю слухати кобзаря.
І не біля цього тільки гурту козаків був кобзар, —
співало їх кілька душ по різних кутках галявини.

— Ще якусь заспівайте, кобзарю! ще! — просили
козаки. — Про славу заспівайте!

— Співав би, добрі люди, відповів кобзар — аби

слухали, та щось мені у горлі дере, неначе полови туди мені насипано!

— От лихо! Меду б тобі кухоль, та де його у поході візьмеш!

— Джура! — гукнув Ганжа. — Піднеси Божому чоловікові кухоль мого меду!

Джура раптом наточив з боклагу добрий кухоль меду і підніс кобзареві. Той вихилив його одним духом і, обтерши рукавом вуси, почав знову співати:

Розляглися круті бережечки по роздоллі,
Пожурились славні козаченьки у неволі.
Гей ви хлопці, ви добрі молодці, не журіться,
Посідлайте коні вороні, садовіться,
Та поїдем у чистее поле, у Варшаву,
Та наберем червоної китайки на славу;
Гей, щоб наша червона китайка не злиняла,
Та щоб наша, козацька слава не пропала.
Гей, щоб наша червона китайка не червоніла,
А щоб наша козацька слава не змарніла.
Гей, у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна засмутилася,
А ми ж тую червону калину тай піднімемо,
А ми ж свою славну Україну тай розвеселимо.

— Гарно, гарно, — загукали навкруги.

— Це теж нова дума, — сказав Чарнота. — Саме вона до наших часів і припадає!

— Тепер, чоловіче Божий, веселішої! — почувлися голоси козаків, коли кобзар скінчив.

— Такої, щоб горіло!

— Хіба такої, щоб до танців? — спитав кобзар.

— А тож! Адже за день ноги у сідлі набрякли!

— Вороги за річкою, а ви танцювати? — обізвався Чарнота до козаків.

— За річкою? — почулося з натовпу. Те байдуже — поки дійдуть сюди — дотанцюємо!

— А прийдуть вороги сюди — обіззався вусатий уманець — то будем їх бити, як під Жовтими Водами та під Корсунем били; коли ж не сила наша буде, голови свої за неньку Україну покладемо! Ушквар, кобзарю, такої, щоб аж лихо танцювало.

Весело забряжчали й засміялись струни бандури і кобзар голосно гукнув:

Ой я сіно скромадила,
Сім сот хлопців принадила . . .

Зразу коло біля кобзаря поширшало, а посеред кола вихором закрутилися дві пари козаків.

В кого один, в мене два,
Чорноброві обидва! . . .

Додав кобзар, хвацько вибиваючи пальцями по струнах, і серед кола закрутилося ще кілька пар козаків.

Пішла ходором вся галявина від козацького гопака; пролісками ж аж луна пішла од вигукування танцюристів. Тільки Чарноті вже не довелося на те дивитись, бо під ту хвилину до нього наблизивсь сотник Криця і подав йому цілий пакунок паперів.

Полковникові треба було переглянути ті папери і він, покликавши до себе на поміч полкового писаря, пішов з ним до намету. Там вони поморочилися над паперами мало не цілу годину і врешті таки натрапили на листа пана Преслава з вісткою про кількість польського війська.

Зважаючи на велику вагу тієї вістки, Чарнота послав того листа гетьманові з курінним отаманом та десятьма козаками, що провозжали до гетьмана коваля.

IV.

Управившись з паперами й військовими справами, Чарнота вийшов на повітря. Стояла вже ніч, козацтво клалося спати, хоч подекуди ще й досі грали й співали кобзарі.

Молодого полковника потягло до намету, де була дівчина, його бранка, до того ж він згадав, що пан Януш досі з закрученими руками.

Взявши з собою невеликого лихтаря, Чарнота увійшов у намет. Пан Януш сидів долі, зціпивши від болю зуби й насупивши чоло; Христина вже спала, Галина ж напів лежала, схилившись до батькових колін, і по очах її знать було, що той самий батько, який досі був для неї пугалом, тепер, коли він приймав муку, став близьким її серцю.

Побачивши Чарноту, Галина зразу ж звернулася до нього.

— Пане полковнику! Пожалійте мого старого батька! Мотузки прямо переїли йому руки! —

Пан Януш гнівно глянув на дочку.

— Як насміла ти за мене просити? Мені хлопської милости не треба! —

Чарнота приглушив у собі образу і сказав спокійно:

— Я, пане Янушу, не хлоп, а полковник славного війська запорозького... то може б пан звертався до мене більш чемно? —

— Хлопський полковник є й сам хлоп!... — пробубнів шляхтич.

— Даремне пан робить мені образу! — сказав Чарнота. — Я прийшов, щоб зробити, у чому можу, панові полегкість. Перш за все заспокойтеся: я не вчиню ні панові, ні панночці ніякого лиха. От вам моє слово. —

Пан Януш глузливо, крізь сціплені зуби, засміявся.
— Хлоп заспокоює своїм словом... Хлопське слово — вітер!...

Нарешті Чарнота спалахнув:

— Час би вже вам, панам, після того, що сталося, зрозуміти, що козаки такі ж, як і ви, вільні люди!...

— Що? — піднявши гордо своє чоло, скрикнув пан Януш. — Ви хлопи — рівня славній польській шляхті! Поки світ стоятиме, хлопи будуть хлопами! —

Запал та гонор шляхтича не ображали вже Чарноту і йому схотілося ще дужче подратувати поляка.

— Даремне пан виставляє себе на посміх! Ми вже шаблею здобули собі волю, здобули й панство... І якщо ви, ляхи, не схочете з нами по братерському жити, то геть виженемо всіх вас з України. Заженемо у вашу Варшаву тай сидіть там, як жиди на шабаші! —

Пан Януш схопився на ноги, але зразу ж з розпукою на виду впав на землю.

— Коли б мені не звязані руки, я показав би тобі твоє місце, проклятий схизматик! От скоро прийде польське військо, повяже всіх вас гайдамаків і порозсадовить по палях!

Чарноті дуже кортіло збити пиху гонорливому шляхтичу і він таки й зробив би це, коли б пан Януш не був батьком Галини; її ж очі викликали у ньому бажання заспокоїти дівчину і досягти того, щоб вона мала його не за ворога, а за щирого прихильника. Тільки за ради Галини він не вважав на ті образи, що робив йому пан Януш.

— Це так пан мені дякує за мою до нього доброзичливість? — обіззався він. — Скажіть же, що я

повинен зробити, щоб пан став до мене прихильним? —

— Відвези мене з дочкою на той бік Пиляви і пусти на волю! —

Чарнота змішався. Пустити їх на волю, щоб ніколи вже не побачити тієї чарівної дівчини, що він вирятував з пазурів Вовгури? Ні, цього він не може зробити. Він нікуди не пустить її від себе.

— Це ж неможливо! — сказав він. — Неможливо через те, що ми з вами воюємо. Правда, допитувати пана про польське військо мені вже нема що, бо я вже все, що потрібно, знаю з листа пана Преслава, добутого у Пилявському замку.

— Прокляття! — скрикнув старий шляхтич не в собі. — Я згубив Річ Посполиту! Ліпше було б, коли б ті харцизи спалили мій замок разом з панерами! —

— А щоб пан не мав мене за ворога, я згоден розв'язати йому руки і дозволити вільно ходити по табору, з умовою, що шановний пан Януш подасть мені шляхетне слово не тікати з мого табору. —

Руки старого шляхтича давно набрякли, як колоди, і завдавали йому великих мук, проте подати шляхетне слово козакові він мав для себе за приниження і через те вагався з відповіддю.

— Ну що ж? Дає пан слово не тікати? —

Муки врешті переважили гонор пана Януша і він з проклоном у серці відповів:

— Даю шляхетне слово...

— Ну от добре... —

Чарнота почав розплутувати мотузки на руках вязня, але вузли глибоко вїлися у тіло і при малому освітленні лихтаря їх не легко було розв'язати. У нетерплячці козакові почала допомагати Галина. Їхні руки зустрічалися і плуталися одна з одною.

Непомітно для самого себе козак придержав руку дівчини у своїй руці і тепло його руки блискавкою пішло по її тілі.

Галина не зразу випручала свою руку і, засорившись з того, пильніше припала до мотузків.

Нарешті руки пана Януша були розв'язані і він, стогнучи, почав терти їх.

Чарноті не хотілося покидати намету бранців, але ніякої причепки до того, щоб лишатися у ньому, вже не було.

— Прощайте тепер! . . . — сказав він після мовчанки. — Заспокойтеся й спіть.

Коли Чарнота вийшов на повітря, над землею вже царювала ніч. Зірки своєю безліччю так заפורошили небо, що, здавалося, не лишилося вже на ньому й клаптика вільного місця. У вогкій від нічної роси траві світилися блищаки, немов перемовляючись своїм срібним світом з далекими зірками. Понавколо галявини, наганяючи на козаків міцний сон, стиха гомоніли своїм соковитим листям столітні дуби. У таборі стояла така тиша, неначе й самого табору не було тут; тільки пирхання коней та далеке пугукання вартових іноді порушали ту тишу.

— Іди собі спати! — сказав Чарнота, розгляdivши біля намету вартового. — Цих ляхів уже не треба стерегти. —

Вартовий охоче пішов спати, сам же Чарнота стояв біля намету, вагаючись. У темряві ночі йому ввижався білий, гнучкий дівочий стан і блакитні очі, що з подякою й ласкою дивилися на нього. Завзятий козак, що всі свої юнацькі роки прожив у походах, серед степів, лісів та людської крові, був приголомшений дівочькою вродою. Та врода закликала його до кохання й радості і вабила до щасливого, спільного з коханою дівчиною, життя.

Цілим натовпом ходили тим часом думки і в голіві Галини. У монастирі її повчали, що козаки — то прокляті Богом схизматики, що вони лютіші за звірів, бо розгніваний Бог не дав їм серця; від батька вона чула, що козаки такі ж саме хлопи, як і інші українці: брудні, нечемні, неосвічені, однакові з тварями, віддані Богом на те, щоб працювати на своїх панів. А що ж вона побачила? Козак, що її врятував, такий огрядний, чемний, такий моторний красунь і до того добрий і навіть соромливий... Він далеко добріший і ввічливіший, ніж її батько... Батько ображав його, звав увічі хлопом; він же все те йому подарував і поводився з ним по шляхетському...

Галині стало соромно за батька і схотілося догнати козака й подякувати йому за його добре серце.

Дівчина вийшла з намету і, побачивши Чарноту, наблизилася до нього.

— Спасибі вам, добрий полковнику, за вашу ласку... —

З тим вона хотіла взяти козака за руку, але несподівано почула себе у його обіймах.

— Люблю тебе, моя пташко, як світ сонця, як душу свою... — шепотів біля неї знайомий голос. — З першого погляду закохався я у тебе, мов шалений. Хоч волею, хоч неволею, а будеш ти моєю!... —

Дівчина почула, як козацькі вуса залоскотали її щоку і теплі вуста обпалили її губи поцілунком. З несподіванки вона й нестямилася, аж козак ще міцніше пригорнув її до себе та цілує ще раз... ще...

Нарешті дівчина прочуняла. Вона пташкою ви-

пурхнула з обіймів козака і тримтючи всім тілом побігла у намет.

Дивні почуття обхопили душу дівчини. Радість і щастя, що зворушили її істоту після поцілунку козацького полковника, скоро потьмарилися від сумних думок про те, що козак не шляхтич, а до того він ще й схизматик і ворог Польщі; що батько не тільки не згодиться на її шлюб з козаком, а навіть прокляне її, і що, впустивши козака у своє серце, вона вчинила не тільки великий гріх, а ще й зраду своїй батьківщині.

Під впливом таких думок, Галина не спала всю ніч і більшу частину її простояла навколюшках, шепочучи ті молитви, яких багато вивчилася у манастирі, і викликаючи до себе Божу Матір, щоб допомогла їй викинути козака з свого серця; за його ж доброзичливість вона подала собі слово віддячити йому чимсь іншим, а тільки не коханням своїм.

На другий день, у розмові з батьком, Галина нарікала на те, що він поведився з Чарнотою нечемно, не вважаючи на те, що полковник, як з усього виходило, дістав шляхетське виховання. Зприводу цього старий шляхтич не сперечився з дочкою. Він весь час був сумний і каювся, що подав Чарноті слово не тікати.

— Як можу я тут сидіти, — думав він, — коли батьківщина моя у небезпеці? Я неодмінно повинен перестерегти привідців польського війська про те, що козаки захопили моє листування.

Проте втекти з козацького табору було не легко. Як помітив пан Януш ще з першого дня, понавколо табору в усі боки рясно становилися чати, піші і комонні. До того ж він розумів, що вийти зпід захисту

полковника Чарноти і натрапити на вартових, було однаково, що піти на смерть, бо й крізь намет він чув, яким пеклом у своїх розмовах всі козаки дихали на шляхту.

Через кілька днів у козацькому таборі почалася метушня. У серці старого поляка збудилася надія на те, що козаки, прочувши про велике польське військо, лагодяться тікати; та тільки та радість його була передчасна — до намету бранців увійшов Чарнота і сказав, що мусить з своїм полком перейти ближче до річки Пиляви, бо на місці його табору стане гетьманське військо.

— Хотів я, пане Янушу, — сказав у розмові Чарнота — оселити вас на якийсь час у вашому власному замку, під моєю охороною, та, нажаль, не можу цього зробити, бо у вашому замку житиме сам гетьман. —

Старий шляхтич насупив брови.

— Коли б я міг це предбачити, я власноручно спалив би свій замок!

Через який час Чарнота й Ганжа вивели свої полки з галявини на лісовий шлях і повели прямо до греблі й мосту через Пиляву, куди вже Ганжа й ходив раніше, пана ж Януша з дочкою та Христіною вели під вартою позаду козацьких полків пішки.

Галина була у селянській запасці, мережаній сорочці й черевиках на босу ногу, а старий шляхтич з огидою поглядав на одягнені на його ноги сині, з великою матньою штани, й брудну селянську сорочку.

Бранці йшли вже з пів години. Незвичка до пішої ходи й до дебелих, селянських черевиків, робили Галині великі труднощі. Вона спотикалася, зачіпа-

лася за гілки, дряпала собі ноги і мало вже не плакала з утоми, як несподівано з ліса виник Чарнота і, підбігши конем до бранців, почав запрошувати дівчину сісти до нього на коня.

Побачивши чорнявого красуня-полковника у всій його войовничій красі і почувши його ласкаву розмову, панночка палахнула румянцем; проте вона подякувала козакові, сказавши, що йтиме пішки, разом з своїм батьком.

Сказавши так, дівчина відвела свої очі набік, щоб не зустрітись удруге з очами козака, аж у ту саму хвилину дужа рука молодого полковника обхопила її стан і відірвавши від землі посадила на коня.

В ту ж мить стиснутий острогами кінь, мов несамовитий, кинувся уперед і поніс козака з його здобиччю поміж деревами.

Вони летіли вихорем. Тепле, пахуче лісове повітря прудко шуміло повз них, а гнучкі віти лоскотали їх своїм листям; коли ж траплялося, що вони загрожували Галині небезпекою, то з хрустінням падали униз, підрубані шаблею хвацького вершника.

За хвилину Чарнота з Галиною були вже далеко, заховані деревами від людських очей.

— Ти моя бранка . . . — говорив козак, міцно пригортаючи до себе дівчину — і повинна у всьому коритися моїй волі! —

Серце дівчини затріпотіло у грудях, мов пташка у сільці. Вона уявила собі, що козак хоче умчати її кудись у гущавину, де вона буде вже у необмеженій його владі, і жах обхопив її молоду душу.

— Молю пана — з благанням сказала вона — поверніть коня назад!

— Не зви мене паном . . . не зви й полковником . . . Зви мене Йваном, я ж зватиму тебе по нашому — Галею. Ти моя й я нікому тебе не віддам!

— Молю тебе, козаче: пусти мене!... У тебе ж добре серце!

Чарнота зрозумів, чого злякалась дівчина.

— Не бійся, горличко моя, я не буду насильником, бо люблю тебе не тільки палким коханням, як ніхто ще не кохав дівчини, але разом і ніжно — як дитину. Ти станеш моєю тільки після того, як своєю волею візьмеш зо мною шлюб. —

Він почав палко цілувати її в уста, чоло і очі. Галина не змагалася. Після його останніх слів, вона була у його владі. Їй було так любо, так солодко... І непомітно для дівчини губи її теж склалися у поцілунок і цілували козака...

Аж тут перед очима Галини, поміж віттями дубів, почали виникати темні постаті черниць з чітками на руках і, заміряючись на дівчину чорними хрестами, погрожували їй пеклом... Мороз пішов по тілу дівчини...

— Ах! ... — скрикнула вона, відсахнувшись від козака. — Ти схизматик!

Вони... черниці-кармелитки погрожують мені. З тобою я занашу свою душу! —

— Забудь, Галочко, ті єзуїтські вигадки! — говорив Чарнота. — Бог один і для тебе й для мене. Я виражу тебе з батьком у Чигирин. Там ви перебудете, поки скінчиться війна, а тоді ми з тобою візьмемо шлюб. Одно тільки ти мені скажи: чи любиш мене? —

Вона обхопила його шию.

— Я не знаю, що то — кохання, а тільки мені так любо з тобою, Іване, так радісно, що здається й у раї не було б краще!

Він міцніше пригорнув її до себе, голубив своєю рукою... Дівчина мліла у його обіймах, з довір'ям

до нього пригорнувшись, а тіні лихих черниць танули під промінням вечірнього сонця й теплом молодого чистого кохання.

Нарешті втомлений кінь спинився і козак повернув його на шлях до свого нового коша.

V.

До тих часів, про які ведеться наше оповідання, ще до повстання українського люду, польська держава була великою й могутньою. До неї належали Україна, Білорусь, Литва й частина Пруссії; Молдава була від неї залежна як голдівник. Співки з поляками домагалися всі держави Європи. Побідні хоругви польського війська бачили й турецькі, угорські й шведські городи і навіть на баштах далекого Московського Кремля маяла короґва з польським орлом.

Найкраще польське військо завжди набіралось на Україні і через те, після того, як реєстрові козаки і польські драгуни, набрані з українців, стали на бік Богдана Хмельницького, а все українське поспільство повстало на поляків, як один чоловік, Польща відразу знесилася, бо хоч і не багато втратила вона війська під Жовтими Водами та під Корсунем, та зате не мала з кого набірати нового війська. Ледве через п'ять місяців було зібрано вісімдесят тисяч війська, та й те наполовину складалось з німців, угорців та волохів, бо ті, почасти за гроші, почасти як підвладні полякам, присилали своє військо їм на поміч.

І от тепер, мов дві великі, темні хмари, насувалися до річки Пиляви два ворожі війська. Зі сходу, з Білої Церкви йшли реєстрові козаки й запорожці з арматою, під проводом гетьмана Хмельниць-

кого; з півдня й півночі приєднувалися до нього загони повстанців, під проводом Кривоноса, Богуна, Нечая, Морозенка, Небаби, Гайчури й інших багатирів і навіть з заходу, з Галичини, проскочив сюди ватажок Носач з опришками; з заходу ж наступало різноязычне польське військо.

Тисячі возів тяглися кількома шляхами позаду того й другого війська. Проте кількість возів у козацькому війську була далеко менша, ніж у польському, бо козаки йшли своєю землею — Україною і мали де добувати харчів: навпаки за польським військом обози розтягалися на десятки миль, возів у їхньому війську було більше, ніж людей, бо всякий пан віз за собою свою одіж, постелю, харчі, вина і навіть найкращу хатню посуд, щоб похвастатись нею перед іншими панами.

Над натовпами війська чорними хмарами крутились крюки, чуючи собі скоро велику здобич, а з позаду війська, до його табору щоночі підходили цілі табуни голодних вовків, отруюючи повітря своїм огидливим виттям.

Не дійшовши до Пиляви з пів милі, обидва війська стали таборами. Хмельницький розташувався з арматюю на галявині, серед лісу, і, взявши з собою найближчих порадників: Богуна, Джеджалія, Кривоноса та Виговського, надіхав до табору Чарноти й Ганжі, що стояв гонів за двоє від річки Пиляви.

Всі семеро поїхали обдивитись на береги річки. Перед козацьким військом, на шляху з Києва на Варшаву була через Пиляву гребля з мостом, а обабіч шляху, від річки до лісу стлалися рівні луки, вкриті болотами, що за літо тільки зверху трохи підсохли; під вагою ж коней, нетовста, тверда шкарупа на болотах провалювалася і коні грузли у болото.

Помітивши, що польський берег Пиляви твердіший за східного, гетьман і всі полковники зважили за найліпше заманити поляків на східний бік Пиляви і потім загнати у болота.

— Щоб заманити ляхів на цей бік, — говорив Хмельницький до товаришів, — доведеться частину війська вирядити за міст на той бік. Знаю я ляхів — вони шпаркі, коли їхня сила. Здолають наше передне військо за мостом, то вже на тому не спиняться — перебіжать сюди! . . . —

— От тоді ми їм покажемо, почім ківш лиха! — обізвався Чарнота.

— Ти, Йване, казав . . . — обернувся до Чарноти гетьман, — що тут десь вештаються по околицях Вовгурівці та Гайчурівці . . . Збери їх, вражих синів, до себе, тай постанови за міст. А то вони тільки знають незброєних людей мордувати та палити те, що нам самим потрібне. Куди не повернешся, все попалене, все зруйноване . . . Вони тільки шкодять війську. —

— От теж саме й я кажу! відповів Чарнота. — Я звелю їм поробити за мостом окопи тай нехай вражі діти покажуть свою вдачу на ворогах! —

— Ну, а далі — сказав гетьман — ти вже роби, як сам знаєш, а щоб мені заманив ляхів сюди на болота! —

— Та вже якось то заманю! —

Огляdivши береги Пиляви, гетьман поїхав у замок пана Януша і розташувався там з писарем та канцелярією.

Табор польського війська був у півмилі на захід від мосту через Пиляву, на гарному, рівному степу. Військо їхнє було дуже добре озброєне, забезпечене харчами і мало багато гармат; тоді як війська

Хмельницького половина була озброєна тільки ко-
сами, вилами та кійками.

Поляки розуміли перевагу своєї зброї і зарані
празникували свою перемогу над козаками; пригоди
ж з військом коронного гетьмана Потоцького
під Жовтими Водами та під Корсунем здавалися їм
такими випадковими, що підчас бенкетів у поль-
ському таборі щодня можна було почути похвальбу
розігнати хлопів канчуками.

Проте привідці польського війська не хапалися до
бою. Головний з них, Доміник Заславський, навіть
зовсім не мав охоти битись з козацьким військом,
бо убивати повстанців вельможному панові було
зовсім не корисно — серед тих повстанців були
тисячі хлопів з його нечисленних маєтків на
Україні та до того ж він ще не стратив надії на те,
що козаків можна умовити до згоди й покірли-
вости.

Тільки Ярема Вишневецький, заклятий ворог ко-
заків, радив вдарити на них всім військом; проте
його ради пан Доміник не послухав, а стоячи табо-
ром біля Пиляви, розважав шляхту щоденними бен-
кетами; щоб же вояки не нудилися, він дозволив
всім охочим підходити до Пиляви і викликати ко-
заків на герці.

VI.

Три дні вже з ранку до вечора понад річкою
Пилявою відбувалися герці. Охочих до того, як
з боку козаків, так і з боку поляків, знаходилося
чимало. Найзавзятіші вояки й найбільше хвацькі
гарцівники перед герцем банили й скребли своїх
баских коней, щоб вони аж виблискували своєю
оксамитовою шерстю. Вони сідали їх коштовними

сідлами, на себе одягали найкраще вбрання, чіпляли до боку найдорожчу й найбільше улюблену зброю, брали до рук вигострені списи і виїздили до річки, викликаючи з ворожого боку охочих помірятися хистом та міццю; коли ж на заклики ніхто довго не виїздив, то вояк ганив все вороже військо, лаючи всіх так, що у наші часи ніхто такого й не вигідає.

На четвертий день обидва війська вже так роздратувалися, що почали набігати на ворогів не по одинці, а цілими купами.

Чарнота й Ганжа розуміли, що наблизився час, щоб заманити поляків на козацький бік Пиляви; і от вони, відбиваючи польські наскоки, перейшли з своїми полками через греблю на польський бік, де вже стояли у окопах з своїми загонами Вовгура й Гайчура.

Вістка про цей перехід стурбувала польських привідців і вони, піднявши на ноги все військо, вивели його з табору й поставили до бою.

Любо було глянути на польське військо, що рівними лавами вкрило все поле. Гусари, що всі були з польської шляхти, шикувалися на чудових, прудких, як вітер, і баских, як вогонь, конях. Чепраки під сідлами були у них саєтові, гаптовані золотом та сріблом, маленькими рученьками пань та панянок. Самі сідла були ковані сріблом та поцяцьковані коштовними каміннями; стремена теж були срібні, обзолочені; шаблі всі з золоченими, або й щиро-золотими держакками. Кунтуші на гусарах були ріжноколірові з оксамиту з золотими гапличками й ланцюжками біля коміру, пообшивані коштовним хутром. На косоверхих шапках у них теліпалися золоті китиці, вкриті блискучими

самоцвітами, на ногах же брязкали острогами червоні або блакитні сапянці.

Спільники поляків були вбраті простіше: німці — у сині жупани, угорці ж та волохи — у свої народні різноколірові куцини. Всі вояки вже занудьгувалися походом і нетерпляче поривалися до бою.

Далеко не таке браве на вигляд було військо гетьмана Хмельницького, що теж виготувалося до бою і стояло сховане по пролісках.

Хоч після Корсуня й Жовтих Вод і воно, як казали, »трохи підлаталося«, а проте було вбране надзвичайно різноманітно. Запорожці були у різноколірових каптанах та червоних поверх них жупанах, драгуни, що прилучилися до козаків від поляків, по вбранню скидалися на німецьку піхоту, реєстрові козаки були у синіх чумарках, полки ж, що склалися з загонів Кривоноса, Ганжі, Нечая, Богуна й інших, були хто у золотом гаптованій одежі, добутий по польських замках, а хто так і у звичайному селянському сіряці.

Хмельницький з булавою у руці, під великим гетьманським бунчуком, обїздив своє військо, розважаючи своїм словом тих, що не бували досі у бойовищах.

— Стійте міцно, панове молодці! — гукав він до молодих козаків. — Стійте, як брати ваші стояли й билися на Жовтих Водах та під Корсунем. Моліться Милосердному, памятаючи, що ми бемося за волю дітей наших та за віру свою православну, стоптану ляхами. Господь допоміг нам вже двічі перемогти поляків — допоможе перемогти їх і втретє, бо на нашому боці свята правда!

Слідом за гетьманом ходили понад військом попи з кропилом і благословляли козаків на славу смерть за святу віру.

У обідню пору до полків Чарноти і Ганжі, на чудовому огирі, підїхав завзятої постаті поляк і почав викликати на герць не простих козаків, а когось з отаманів та старшини. Це був середніх літ шляхтич, прізвищем Збручич, загартований у степових походах на татарів та у бойовищах з шведами й турками. Метке було його око, непохитна була рука і скільком ворогам збавив він уже за своє життя віку, тому він давно погубив рахунки.

— Гей ви хлопи, гречкосії! — гукав шляхтич, басуючи своїм чудовим вороним конем понад козацькими полками. — А висилайте лише до мене кого-небудь з ваших метців — ватажків та багатирів, я одрубаю йому своєю шаблею вуха і кину псам на сніданок!

Козаки переглядалися. Після вчорашніх пригод не багато вже було охочих до герцю з поляками, тай постать Збручича, що сміло сам-на-сам ходив на медведів, не дуже то завдавала охоти помірятися з ним міццю.

— Що ж? — глузував поляк — мабуть ваші багатирі звикли тільки ціпами махати, а не шаблею. Бидлом нашим ви були, бидлом нашим і будете до віку! —

— Не діждеш того, вражий ляше! — почувлося з козацького боку, і наперед війська виїхав Вовгура.

Велика постать польського багатиря у порівнянні з Вовгурою враз зменшилася і наче присіла. Ні списа, ні шаблі не було у Вовгури, а держав він у руці важкий з довгим держакком келеп.

— Гаразд Вовгура, гаразд! — загукали козаки вовгурівці. — Збий йому пиху!

— Молись Богу, вражий ляше! — гукнув Вовгура — бо вже тобі меду—вина не пити!

— Кинь свою гирлигу, хлопе! — глузував Збру-

чич з Вовгуриного келепа. — Це тобі не вівці пасти, а з лицарем битись!

Скипів Вовгура; вдарив свого коня острогами і полетів на поляка, той же дожидав його, стоячи на місці, і, обіперши ратище свого списа на стремено, направляв його блискучий гостряк на груди козака.

Близько вже козак велетень... Вже високо замахнувся він своїм келепом над головою поляка. Та неабиякий вояка був Збручич — він знайшов собі рятунок від келепу козака і так смикнув свого коня, що той підкинувся на дибки назустріч келепові.

Мов спілий кавун, репнула голова нещасного коня від важкого келепу Вовгури, зате живий лишився його вершник і у ту ж мить всадив гостряка свого списа козакові у серце.

Охнули й козаки й поляки, коли обоє бойці впади на землю, тільки між поляками скоро почулися радісні вигуки, бо Збручич зараз же виліз ізпід свого мертвого коня; козацький же багатир, лежучи на землі, корчився у боротьбі зі смертю.

Засмутилися вовгурівці і, піднявши свого ватажка на руки, понесли за річку до козацького табору.

Через кілька хвилин завзятий шляхтич, добувши собі другого коня, знову вже гарцював між двома ворожими військами, гукаючи до козаків:

— А що, смердючі хлопи?... Це вам не ціпами махати! Де ж поховалися ваші ватажки? Нехай виходять всі поодинці, або хоч і всі разом. Я всіх їх повкладаю, як уклав вашого чабана.

— Нема кому більше йти на нього, — почулося поміж козаками — як не Гайчурі!

— Виходь, Гайчура! Не дай ляхові з нас кепкувати!

— Як іти то й іти! — відповів Гайчура і виїхав наперед війська.

Ватажок «лугарів», цебто козаків, що весь вік вивчали по нетрях Великого запорозького луку та по скелях і байраках Дикого поля, був середнього зросту, широкий у плечах і запалений вітрами так, що шия його й обличчя скидалися скоріше на хляву чумацького чобота, ніж на тіло людини. Зпід високої його шапки вибивався оселедець, виявляючи у ньому запорозького братчика. Років з двадцять уже як Гайчура, не стерпівши польського гніту, покинув Україну і пробував по лугах та байраках, переховуючись там з такими ж, як і він, волелюбивими братчиками і від людей і від дикого звіря, аж поки нарешті вістка про те, що Україна повстає на своїх гнобителів, не витягла і Гайчуру з його товаришами з диких нетрів, на Україну.

За свій вік Гайчура чимало разів бився з ворогами і рубав їх як не треба краще, та тільки такої науки до герцю, яку мав польський шляхтич, у нього не було.

— Оце у вас кращого й немає? — глузливо скрикнув Збручич, наближаючи коня до супротивника.

— Ну й лицарі! Хліви вам чистити, а не воювати! —

— По іншому заговориш, як покоштуєш моєї шаблі, ляше! — обізвався Гайчура і пустив свого коня на поляка.

Коні з вершниками збіглися до купи. У повітрі забряжчали дві шаблі... Та ніхто з бойців ще не встиг зачепити ворога, а вже гарячі коні проминули один одного.

Бойці повернули розпалених коней і знову збіглися, виблискуючи один над одним шаблями. Вони крутили своїх коней і, насадаючи один на одного, намагалися дістати свого ворога гостряком шаблі. Всі, сперши дух, дивилися на бойців, всією душею пориваючись на поміч всяк своєму лицареві.

Аж ось шабля Гайчури, застогнавши жалібно з напруги, випала з його руки, а сама рука козацького ватажка немічно звисла до сідла...

Поляк розрубав козакові руку до самої кости і з неї цілим водограєм задзюрчала кров.

Скрики горя, образи й розчарування почулися з боку козаків — гинув другий їхній ватажок...

Як годилося на герцях, Збручич не добивав покаліченого супротивника, а тільки сказав глузливо:

— Навчись, хлопе, раніше рубатись, а тоді вже лизь на шляхтича. Буде з тебе! —

З тим побідник відїхав до своїх товаришів під голосні вигуки всього польського війська; скаліченого ж Гайчуру товариші зняли з коня і понесли за річку до табору.

— Не добре нам складається!... загомоніли козаки. — Не буде щастя нам біля Пиляви. Треба мабуть відійти на інше місце! —

Почувши такі розмови, Ганжа занепокоївся:

— Чому ж то не буде нам щастя? — обізвався він до козаків. — Через те, що вбито двох на герці? Хіба це диво?

— А бачив ти, пане полковнику, як впав з коня Вовгура? — обізвався до Ганжі сивоусий козак з люлькою у зубах.

— Бачив. А що?

— А те, що головою впав до нас. Ото ж і лихо так впаде на нас! —

Ганжа аж почервонів з серця.

— А тобі ж, старому, й не сором переказувати при юнаках отакі баб'ячі брехні? Від того, що людина впала головою у той, а не у інший бік, лиха не станеться, а від таких брехень може статись! Тобі б час розуміти, що буде те, що Бог дасть.

Полковник пішов понад своїм полком, розважаючи й заспокоюючи козаків.

Тимчасом завзятий шляхтич не вгавався. Випивши великий келих венгерського вина та проковтнувши дві сердельки, він знову виїхав наперед війська.

— Чого ж ви, нещасні хлопи, ще тут чекаєте? Кидайте скоріше зброю та падайте нам до ніг! Не бійтеся: ми зглянемося на вашу нікчемну хлопську вдачу і пустимо вас до вашого діла — чистити наші свинарні та стайні. —

Козаки боліли душею, з сорому не підводили очей, та мовчали, бо шляхтич не хотів битись з простими козаками, з старшини ніхто вже на нього не виходив.

— Ото уже й усі у вас багатирі? — глузував поляк. — Вже й немає охочих помірятися зо мною вдачею? . . . Ну, так отож вам наука: коли бидлом ви народилися, то нема чого вам у лицарі лізти. Бидлом нашим ви й помрете.

У Ганжі давно клекотіло у грудях обурення на лайливого шляхтича, а до того він бачив, що пригода з Вовгурою та Гайчурою, разом з похвальбою поляка дуже засмутили військо. Щоб піднести дух козаків, треба було щось зробити, і Ганжа не втерпів.

— Доки оцей пес брехатиме? — скрикнув він у весь голос. Благословіть мені, панове товариство, з ляхом до герцю стать! . . .

— Схаменися! — обіззався, почувши те, Чар-

нота. — Ти полковник, потрібний Україні для керування військом, а хочеш віддати своє життя за чорт-зна що — за одного шляхетського хвалька! —

— І батьки ваші були легкодухі та ще й зрадливі... — почувися з польського боку вигуки Збручича. — Вони не тільки завжди тікали від нас, а ще й самі своїх гетьманів нам видавали на катування. Вся ваша порода хлопська паскудна, нікчемна!

— Чуеш? Чуеш? — гукав Ганжа до Чарноти. — І батьків наших уже зачіпає... Не дає кісткам небіжчиків спокійно лежати в домовинах!

— Нехай бреше пес на вітер! відповів той.

— Ти, Демку, вже не такий молодий — де ж тобі з цим ляхом зачіпатися? Та ще й ненька у тебе старенька є! —

— І самі ви паскудні, смердючі — знову почувися вигуки шляхтича — і віра ваша погана, схизматичка! —

— Чуеш? — у весь голос гукнув Ганжа і кинувся до свого коня.

— Та хоч заспокойся ж! — умовляв шпаркого товариша Чарнота. — Не хапайся! Не годиться битись, хвилюючись! —

— Нема чого мене повчати! — гукнув Ганжа вже з коня. — Гей, брати мої любі! Славні товариші! Дайте мені кухоль горілки: пригадаю я свої юнацькі літа — заткну пащу вражому ляхові! —

— Ганжа, Ганжа виходить на герць! — почувися голоси поміж козаками і луною розійшлись по всьому козацькому війську. Всі зразу повеселішали.

— Ганжа повчить ляха! Ганжа помститься й за Вовгуру й за Гайчуру та й за козацьку честь! —

Ганжа тимчасом вихилив кухоль горілки, обдивився на свою зброю й, взявши у праву руку списа, виїхав наперед війська. Його постать була тепер

спокійна й велична. Красиве, трохи повне обличчя, з довгим рівним носом і пишними з невеликою сивиною вусами ніодним рухом не виявляло хвилювання, а очі, зпід пишних, трохи насуплених брів, дивилися на ворога гострим поглядом.

— Доки ти брехатимеш, еретичний сине? гукнув він, наближаючись до поляка.

— Забув уже, як ви тікали з Корсуня до лясу? Забув, що ваші обоє гетьмани зараз з нашої ласки у Криму сиру кобилячину жують? От ми вам про те нагадаємо: віддамо й вас татарам у неволю, погану ж вашу Варшаву до щенту зруйнуємо! —

— Ах, пся-віро... хлоп проклятий! — скипів Збручич — Варшава славна, а не погана... А ваші осячі голови стримітнуть по її баштах та мурах! —

— Ну, годі вже, ляше, лаяться... — сказав Ганжа. — Час до діла братись! Я от стаю з тобою на герць за честь козацтва й України. Тільки у мене умова така: одному з нас не животіти! Битися — не до крові, а до смерті! —

— Найліпша умова! — відповів шляхтич. — За твою злодіяцьку голову мені подякує вся Польща! —

— І битися однаковою зброєю! Нехай нас Бог розсудить. —

— І це добра умова. Може зразу на списах?

— Як на списах, то й на списах. —

Бойці відїхали один від одного, щоб дужче розігнати коней, взяли до рук списи і, направивши їх блискучі гостряки уперед, стиснули коней острогами і кинулися один на одного так, щоб мати ворога з правої руки.

Ще мить і здавалося — обидва будуть на списах і разом впадуть мертві додолу. Та, мабуть, щось небезпечне для себе побачив Збручич і не-

сподівано повернувши свого коня так, щоб він прийшовся Ганжі з лівої руки, намагався встроїти йому свого списа у бік.

Цей захід поляка був такий несподіваний, що Ганжа ледве встиг вдарити своїм списом по списові ворога, щоб відхилити його набік.

Трісь... і обидва списи перебилися. Козацький вояка врятувався від смерті, але у руці його, як і у руці супротивника, лишилася тільки половина ратища.

Бойці спинили розпалених коней і зіхалися знову.

— На шаблях? —

— На шаблях! —

Вони знову розбіглися, щоб розігнати коней.

— Збручич, Збручич візьме верх! — почулося з польського боку. — Шабля — то найбільше укохана його зброя!

— Не піддавайся, Демку! Кріпись, полковнику! Вкороти ляхові віку! — гукали з боку козаків.

Бойці збіглися і у повітрі забряжчали шаблі.

— Молися, хлопе, Богу! — гукав Збручич, намагаючись дістати шаблею до шиї козака. — Ось зараз я понесу твою голову у наш табір на гостряку своєї шаблі! —

— Не кажи, ляше, »гоп«, поки не перескочив! — відповів Ганжа, відбиваючи наскоки поляка.

Бойці рубалися довго й завзято. Вони то розїздилися, то знову кидалися один до одного, то крутили своїх коней, намагаючись несподівано вдарити ворога з другого боку.

До Ганжі повернувся хист його юнацьких літ і поляк не зміг взяти над ним перевагу.

З пів години тягся вже цей завзятий герць. Обидва бойці вже стомилися, у поляка вже точилася кров з руки, у Ганжі — з плеча. Напруження гля-

дачів дійшло вже до кінця. Обое ворожі війська довгими лавами підсунулися ближче до бойців і, сперши дух, чекали кінця герцю.

— Дзз... — почулося у повітрі і всі зрозуміли, що сталося щось непевне.

На очах усіх два гостряки від шабель, простогнавши у повітрі, впали на збиту копитами коней землю. Поляк дуже рішучо намірився було вдарити свого супротивника шаблею, Ганжа ж з усієї сили вдарив його шаблю своєю... і от у руках бойців лишилися самі держакі від шабель.

Глядачі були розчаровані.

— Що ж то: пан не подолеє хлопа? — гукали Збручичу поляки. — Не зроби ганьби Польщі!

— Добивай, Ганжа, ляха! — гукали з боку козаків. — Добивай еретичного сина! Докажи козацьку вдачу! —

— На келепах! — ледве зводячи дух, відповів той.

Бойці розіхалися, щоб передихати.

— Та тебе ж, Демку, поранено! — скрикнув Чарнота, побачивши на плечі Ганжі кров.

— Подряпано, а не поранено! — пожартував той і обернувся до своїх козаків:

— А дайте мені, панове товариші, кухоль горілки, бо щось моя рука вже намахалася! —

Десять козаків кинулося подати Ганжі горілки і він вихилив добрий поставець.

— Дайте мені мій келеп! —

— Ганжі подали келеп, і він, взявши його у руку, покрутив у повітрі неначе випробуючи, чи не важкий він на його втомлену руку.

— Добре буде! — сказав врешті Ганжа, чіпляючи келеп до сідла.

Далі він розстібнув сорочку і показуючи козакам на своїх грудях невеликий, срібний хрестик, додав: Якщо вбє мене лях, то цього хрестика не ховайте зо мною, а передайте моїй неньці. Козака на тім світі й без хреста пізнають!

— Зробимо по твоїй волі. — Зробимо! — відповідали козаки.

Ганжа знову виїхав наперед війська, поляка ж ще не було.

— А що, ляше? . . . — почав гукати козацький полковник. — Мабуть засапався так, що й духу не зведеш? Мабуть не переливки вже?

Аж ось виїхав і Збручич.

— Я не поспішався, — сказав він — тільки через те, що хотів дати тобі ще трохи пожити на світі!

Бойці знову стисли коней острогами і помчали один на одного.

Ось коні зближаються . . . І козаки й поляки, сперши дух, стежуть очима за найдрібнішими руками бойців. Ось важкі келепи вже метнулися над головами вершників . . . Ще мить і хтось з бойців повинен впасти мертвим, бо келеп — то найстрашніша зброя.

Тут Збручич знову хотів підставити під келеп ворога свого коня й підняв його на дибки, та Ганжа вже знав його звички і проскочивши конем трохи далі та перекутивши свій келеп у повітрі, щоб не вдарити по коневі, саме влучив ним шляхтичеві по голові.

Хряснули під важким келепом кістки польського багатиря і з голови його по вітру розлетівся скрижавлений мозок, обляпавши коней обох бойців.

Камінем впав на землю шляхтич, розпластавши на землі колись могутні руки; і мов грім залунали з козацького боку радісні вигуки, а козацькі шапки

цілою хмарою полетіли угору на славу козакові Ганжі і всій Україні.

Ганжа теж зняв шапку і почав махати нею до свого товариства, коли тут почув він з польського боку вигуки:

— Втомлений був... втомлений! Не диво, що Збручича вбито, бо він був втомлений попередніми герцями!

Тільки почув те Ганжа, як гонор та завзяття опанували ним.

— Втомлений був? — гукнув він до поляків. — Давайте іншого! Виходьте всі по черзі! Я всі ваші дурні голови порозбиваю як горіхи!

Побачивши, що побратим зовсім запалився, Чарнота підїхав до нього і почав заспокоювати.

Годі тобі, Демку! Годі! Нехай брешуть собаки!

— Ні, я їм заціплю рота! Нехай не брешуть! Давайте, еретичні сини... Хто у вас найдужчий!...

Через кілька хвилин замішання, з польського боку виїхав дужий та бравий, молодий шляхтич, красуючись своїм арабським конем та пишним блискучим вбранням.

Враз по всьому полю понад лавами польського війська залунали вигуки поляків:

— Віват пану Мрозовському! Віват! Смерть нахабі козакові!

Супротивники зблизилися і подивилися один одному увічі... Та, мабуть, у очах Ганжі шляхтич побачив не добре собі пророкування, бо його брава та завзята постать зразу неначе зів'яла й змінилася.

— На чому? — сурово спитав Ганжа.

— На шаблях! — відповів шляхтич.

Ганжа не мав уже шаблі, бо вона була перебита

на попередньому герці. Доводилося рубатись чужою.

Він відїхав до своїх уманців.

— А дайте, панове, мені шаблю небїжчика Вовгури! —

Кілька козаків кинулися до вовгурівців і незбаром повернулися з шаблею вбитого багатиря.

Покрутивши її у руці і махнувши кілька разів по повітрю, Ганжа задоволено встромив її у піхви: шабля припала йому до руки.

— Чому ж, вражі діти, не подаєте горїлки! — жартливо звернувся він до товаришів. — Чи я вам не людина, щоб отак битись, не пивши! —

Горїлка раптом зявилася і, випивши пів кухля, Ганжа виїхав на місце герцю, де шляхтич, дожидаючи його, мордував у нетерплячці свого коня.

Бойці збїглися, брязнули шаблями і закутилися у боротьбі.

Ніколи ще, мабуть, не доводилося глядачам бачити такого завзятого герцю, який тепер почався: шаблі, люди й коні, крутилися, звивалися й зчеплювалися у боротьбі, немов складаючись у одно тіло. У обох ворожих військах була така тиша, немов би на полі не було жодної живої душі. І от серед тієї тиші враз вибився з тисячей грудей скрик «ох!».

Шабля шляхтича, жалїбно простогнавши, високо у повітрі блиснула своєю загартованою крицею. Ганжа своєю дужою рукою вибив її з руки шляхтича і у той же мент наскрізь протромив йому шию великим Вовгуриним палашем. Червоним водограєм линула кров з шиї польського багатиря і впав він з коня вниз головою.

Проклони почулися з польського боку і вигуки радості з козацького. Знову над козацьким вій-

ськом полетіли вгору шапки і луною пішла понад Пилявою »слава« на честь Ганжі.

Серед тих вигуків і замішання несподівано для всіх з польського боку вибухнув постріл і Ганжа захитався у сідлі.

— Зрада!... Мене встrelено! — тільки й вспів простогнати козацький багатир і впав на траву недалеко від трупа вбитого ним шляхтича.

VII.

Хто зробив той зрадливий постріл, ніхто не дізнався. Запевно, що хтось з поляків не зміг перетерпіти ганьби своєму народові і помстився на українському багатиреві; проте поляки запевняли, що ніхто з них не зміг би того зробити, бо лицарські звичаї були в Польщі у великій пошані, а що встrelив Ганжу якийсь волох.

Побачивши серед вигуків радості, що їхній багатир падає, вбитий кулею, козаки палахнули постомою.

— Зрада!... Зрада!... — залунало по всьому полю:

— Смерть ляхам! Кара зрадникам!

Обидва козацькі полки, що були на польському боці річки, а разом з ними й Вовгурівці та Гайчурівці, не чекаючи ніякого гасла, кинулися на поляків, мов роздратовані звірі. Навіть Чарнота забув гетьманський наказ і рубався у передній лаві свого полку...

Несподіваючись такого наскоку, польські й волоські хоругви, що були найближче до козаків, кинулися тікати до головного війська; та тільки те їм не минулося, бо гострі козацькі шаблі все поле понад Пилявою вкрили різноколіровими кунтушами

польських гусарів, неначе квітками рясно сіяного маку.

Тільки добігши до польського табору, Чарнота опам'ятався і згадав умову з гетьманом.

— Назад! — гукнув він, кидаючись в усі боки і завертаючи передніх козаків. — Назад до греблі, бо буде лихо!

Чигиринці та Уманці послушалися полковника і повернули назад, прямуючи до мосту й до броду. Вовгурівці ж та Гайчурівці не схотіли тікати.

— Всі поляжемо тут, а не вернемося за Пиляву! — гукали вони. — Вовгурівці та Лугарі не тікають від ворогів! Нехай піде про нас слава поміж козаками! Нехай не брешуть ляхи, що ми хоробрі тільки проти незброєних.

Вони скупчилися в своїх окопах біля греблі і заприсяглися не покидати того місця, де загинули їхні ватажки.

Тимчасом привідці польського війська, побачивши, що одна частина козацького війська обороняється, друга ж тікає, подумали, що у військові гетьмана немає ладу і звеліли своїм сурмачам сурмити до бою.

Чотири полки поляків погнали за козаками і, добігши до греблі, вдарили на Вовгурівців та Гайчурівців. Та тільки здолати тих велетнів було не легко... Козаки багатирі билися, як леви, і тим врятували Уманців та Чигиринців, що саме переходили за річку.

Тяжко було стояти невеликій купі козаків проти чотирьох найкращих польських полків. Купка їх танула, як воскова свічка, і через пів години славні козацькі вояки всі полягли головами за рідний край, відпокутувавши свої криваві вчинки своєю власною кров'ю.

Управившись з Вовгурівцями, польські полки Осинського, Іордана, Витовського, та воїводства Минського кинулися за козаками Чарноти на східній бік Пиляви хто греблею, а хто й бродом.

А Чарноті того тільки й треба було: добігши з своїми полками до проліску і сховавшись там на хвилину з очей поляків, він звелів двом сотням Уманців бігти у розсипку далі аж до головного війська, сам же з останніми козаками повернув круто у бік, щоб забігти ворогам за спину.

Галас та гармідер збирався біля Пиляви. Деякі польські полки товпилися біля мосту, тіж, що вже перейшли на козацький бік, поспішалися поміж болотами доганяти козаків, бігли у розсипку і палили з рушниць навздогін, радіючи з своєї легкої перемоги.

Покинутий з дочкою та служницею у козацькому таборі, без ніякого догляду, пан Януш, сперши дух, придивлявся зза кущів до всього, що діялось.

Зпочатку бойовища він не розумів, на чиєму боці буде перемога, але тепер, коли Чарнота пробіг з своїми козаками повз табор у ліс, а на греблі і навіть по цей бік річки вже маяли у повітрі польські корогви, пан Януш розумів, що хоч перемога й на боці його рідного народу, та тільки вона довчасна, бо Чарнота тікає тільки навмисне, щоб навести поляків на головне військо гетьмана. Не сказавши Галині й слова, він побіг навперейми одному з коней, яких чимало бігало по галявині зпід убитих вершників.

Галина зразу вгадала, що батько хоче втекти, і серце її завмерло з страху, що батько візьме й її.

— Як? — думала вона. — Тікати? А від кого?

Від того, з ким поєдналося моє серце? І куди? . . .
У той край, що їй зовсім невідомий . . .

Дівчина з нудьгою й жахом побачила, що батько вже піймав коня і біжить по неї. Непомітно для самої себе вона захилилася від батька за Христину.

— Скоріше, дитино моя, сідай до мене на коня! — схвильовано гукав, підбігаючи до Галини верхи, старий шляхтич. — Шлях до мосту вільний від козаків — ми миттю добіжимо туди і приєднаємося до наших!

— Як тату? — скрикнула дівчина. — Ти хочеш утекти? А слово твоє, шляхетське, що ти подав козакові!

— Що за дурниці, Галино! — говорив пан Януш гнівно. — Які там рахунки з хлопом! Я те слово з примусу подав!

— Він не хлоп! — з образою у голосі скрикнула Галина. — Ми й живі тільки завдяки його лицарству. Я не піду звідсіля! Я не порушу слова!

— Як? ти не поїдеш з батьком? Я ж повинен бігти до своїх, не тільки рятуючи своє життя. Доля рідного краю залежить від того, чи захоплять наші Хмельницького, чи ні; а я знаю, як його злапати! Я до всього придивлявся й прислухався. Я бачу, що Чарнота хоче навести наших на Хмельницького й на його гармати. Я повинен навчити наших, як згубити Чарноту!

— Згубити його? . . . Того, кого я кохаю? — скрикнула дівчина, заломивши з розпуки руки. — І ти хочеш, щоб я разом з тобою зрадила його?

Очі старого шляхтича широко розчинилися. Здається, що й грім не приголомшив би його дужче, ніж слова дочки.

— Моя дочка закохана у хлопа?! — не в собі

скрикнув він. — Та краще я вбю тебе своєю рукою, ніж ти станеш схизматкою!

Несподівано старий шляхтич нагнувся з коня і вхопив дочку рукою за стан. Дівчина скрикнула і хотіла пручатись, але гнів надав старому надзвичайну силу і він, підхопивши Галину на своє сідло, вдарив коня острогами і полетів до греблі.

— Христіно, Христіночко! — у розпуці гукала Галина; а на її скрики від табору вчувалися розпачливі зойки: — Дитино моя... Галиночко! Візьми мене з собою!...

Довго бігла за конем бідна жінка, що не своєю волею відірвалася від всього рідного та прикипіла до панської дитини. Вона падала з утоми й знову бігла, гукаючи й ридаючи за своєю названою дочкою, поки врешті впала на полі непритомна.

А баский кінь тимчасом переніс уже шляхтича за міст. Назустріч йому наближався ще полк гусарів, поспішаючись слідом за своїми товаришами.

— Не йдіть за річку!... Не йдіть! — гукав пан Януш до гусарського полковника. — Там вас чекає смерть!

Та тільки через його селянську одержу поляки не звернули на його застереження ніякої уваги і мабуть хто небудь з поляків зарубав би його шаблею за його пророкування, коли б не було на сідлі у старого молоді дівчини.

Діждавши, поки від табору гетьмана почулися вибухи гармат, Чарнота зрозумів, що поляки здибалися з головним військом і що час уже захопити греблю у свої руки. Упорядкувавши помішані під час утечі полки Чигиринців та Уманців, він поїхав наперед і звернувся до козаків.

— От так, панове молодці: добре ми ляхів у шори вбрали; угікаючи. Вони зараз наперлися на геть-

мана, та там їм і світ замакітриться! Тікатимуть зараз, мов зайці! От буде їм добрий бенкет, якщо ми заступимо їм міст. Давайте ж, панове молодці, звеселимо сьогодні нашого гетьмана і всю Україну.

— Веди нас, полковнику, а ми за тобою! відповіли козаки, обдивляючись на свою зброю.

— Буде їм від нас подяка за Ганжу!

Розгорнув Чарнота свої два полки лавами тай впав мов шуліка на тих поляків, що були на мості й на греблі.

Кривава збилася там сутичка, та не довга, бо скоро козаки вигубили все те польське військо, загнавши його у річку. Після того Чарнота зараз же захопив окопи, щоб не пустити більше поляків на поміч до тих своїх товаришів, що счепилися з гетьманським військом.

Тільки вспіли козаки засісти по окопах, аж з лісу, тікаючи від гармат, почали у розпорошку вибігати польські полки, прямуючи до мосту. Тут то й спіткало їх велике лихо: Чигиринці й Уманці зустріли їх пальбою з мушкетів, а далі узяли на списи.

Полякам нікуди було тікати: ззаду, з лісу давили на них найкращі українські полки Богуна, Нечая, Джеджалія й інших, до мосту не пускали Чигиринці й Уманці, Перебийніс же почав заходити далеко за польський табор, щоб перетяти головному війську шлях до Константиновки.

У відрізаних польських полках почалася мішанина. Не змігши пробитись на греблі, поляки кидалися до бродів, але поспішаючись грузли в болотах. Там вершники, рятуючись від козаків, кидали загрузлих коней і метушилися піші, гинучи хто в болоті, хто у річці, а хто й від козацького списа.

Здавалося, що саме пекло повстало тут на поляків: за пів години чотири полки їхнього війська

рясно вкрили болото понад Пилявою своїми прапорами та оксамитовими кунтушами; з другого ж боку Пиляви поляки тільки дивилися, як гинули їхні брати і нічого не зробили, щоб їх врятувати.

Через кілька хвилин, на скривавлене поле виїхав Хмельницький, щоб похвалити козаків та полковників.

Наблизившись до Чарноти, він поцілував його:

— Добре, друже мій, справив ти справу. Тепер уже заберемо ляхів голими руками. А за твою метку вдачу хочу я зробити тебе військовим обозним.

— А що ж? — відповів Чарнота. — Як твоя воля та згода товариства, то послужу Україні й обозним!

Після того Хмельницький, посумувавши над тілом славного товариша Ганжі, наказав всім полковникам зібратися до нього на раду і поїхав до замку, Чарнота ж кинувся до свого табору та до своїх бранців.

Горе чекало там козацького полковника: він знайшов намет, де лишив пана Януша з дочкою, — порожнім.

Схвильований Чарнота мішався в догадках. Хоч думка про те, що старий шляхтич міг втекти і запала йому у голову, але він довго не хотів їй вірити. З одного боку він памятав, що пан Януш подав йому шляхетне слово не тікати, з другого ж йому не йнялося віри, щоб Галина, після того, як цілувала його, маючи за свого нареченого, своєю волею зріклася його і навіки покинула.

Під ту хвилину до коша придибала Христина і розказала Чарноті, як все сталося.

— Панночка не хотіла тікати... — говорила вона, плачучи. — Вона бідкалася й плакала. Вона

сказала навіть батькові, що покохала тебе... Та батько, як навісний, силоміць вхопив її і повіз за річку. Що мені тепер робити? Куди я тепер подінуся з своїм сирітством?

Кажучи так, сердешна жінка аж до землі припадала з горя.

Чарноті стало легше, коли він почув речі Христини. Коли Галина призналася батькові, що кохає його, то він до загину тепер не зречеться її.

— Гнатимусь до самої Варшави... — сказав він до Христини. — Попалю й поруйную всю Польщу, а знайду свою милу, свою маленьку Галочку. Лишайся, Христино, біля мене: буде тобі що їсти й пити: як добуду ж я панночку, то знову ти будеш біля неї ходити.

На раді у гетьмана полковники вирішили, що тепер уже польське військо досить приголомшене пригодою з чотирма полками і що коли налякати ворогів ще чуткою про татарів, то другого дня ранком можливо переходити на той бік Пиляви і бити на них всім військом.

Так і було зроблено. Загони Колодки, Тиші та Носача одяглися татарами і, перебрівши річку, підбігли кіньми до польського війська і чимдуж галасували »Алла, Алла«.

VIII.

Увечері того дня, коли стався перший бій на Пиляві, далеко позаду польського табору, у великому наметі, відбувалася нарада привідців польського війська. Всі привідці були тяжко вражені пригодою з чотирма кращими полками свого вій-

ська, що були порізані й потоплені на їхніх очах. З десяти тисяч бравих вояків, що пішли за Пиляву, до табору повернулося всього кілька десятків недобитків, і ті втікачі, оповідаючи про страшну силу козацького війська, схованого у лісі, рознесли по всьому таборі сум та замішання.

Про глузування над хлопами вже не було й мови. Тепер уже годі було розганяти хлопів канчуками, — тепер уже всякий шляхтич думав про те, як би самому не здобути собі смерти від козацької зброї.

Жарт Хмельницького з вивороченими по татарському кожухами зміцнив у поляків думку про те, що до козаків прибули на підмогу татари і от коли пан Доміник запитав скликаних привідців та полковників про те, що на їхню думку треба робити далі, майже всі обстоювали за те, щоб покинути Пиляву, та відійти до Константинова, де, на їхню думку, місцевість більше придатна для бою.

Вбігши з дочкою на коні у польський табор, пан Януш кинувся шукати пана Преслава, того, що прислав до нього захоплені козаками листи, але не міг допитатись, де стоїть його полк. Рішивши тоді йти прямо до пана Доміника, старий шляхтич, після довгого розпитування, знайшов таки польського привідця підчас його наради.

Почувши там, що польські привідці хочуть покинути Пиляву, пан Януш попросив пана Доміника дати йому слово.

— Більшість шановних панів мене знає... — почав пан Януш. — Я власник Пилявського замку і тільки зараз був бранцем у козаків. Благаю вас, славне шляхетство: не робіть нашій нещасній батьківщині нової ганьби!... Не кидайте Пиляви під той час, коли ви маєте всі засоби до того, щоб не тільки погромити Хмельницького, а навіть захо-

пити його з усією арматою. Один добрий наскок наших бравих гусарів і ті натовпи розбіжаться мов сполохані зайці.

— Ми вже пробували вдарити на них тай згубили чотири полки гусарів! — відповів Доміник. — Годі вже... Досить вхопили шилом патоки! Тут на Пиляві такі болота, що нашій кінноті неможливо битись... До того ж з Хмельницьким татари! —

— Немає татарів... То вигадки лукавого гетьмана. Вірте слову старого шляхтича — козаки тільки лякають вас! —

Речі пана Януша пішли на вітер. Привідців польського війська вже отруїло почуття жаху та бажання скоріше розіхатися по домівках і вони, один перед одним, почали доводити про неможливість знову битись на Пиляві.

— Не розумію, пане Домінику, гостро обізвався до Заславського коронний гетьман Конецьпольський — нащо ми гаємо час у зайвих балачках! Вже зайшла ніч — треба скористуватись з неї і відійти від Пиляви так, щоб козаки того не помітили. Ранком буде вже запізно! —

— Щераз прошу, панство, мене вислухати! — знову обізвався пан Януш. — Якщо ви не хочете ставати з ворогами до бою, то я навчу вас, як захопити Хмельницького без бою. Він ночує у моєму замку, що стоїть мало не біля самої річки. Я знаю біля замку такий брід, якого не знають козаки. Залога у замку зовсім нікчемна; дайте мені один полк жовнірів і я до світу приведу вам Хмельницького на мотузку.

Тільки старий шляхтич доказав останні слова, як у намет вбіг хорунжий Крибчук, вкритий курявою й заляпаний піною свого коня. Побачивши хорун-

жого, всі зрозуміли, що він прибіг не з добрими вістями і у напруженні всі замовкли.

— Ясновельможний пане! — звернувся хорунжий до Домініка Заславського. Я був на чатах у Лажаві та ледве врятувався, бо туди прийшов Кривоніс з великою силою козаків і всякої наволочі. Зараз вони руйнують там костьол і ріжуть кого лиш попадуть! —

Ймення Кривоноса було вже добре відомо всім полякам, бо по всій Польщі вже чули про його люту, звірячу вдачу, що не лишала живим жодного поляка, хто б не дістався йому до рук, і майже всі пани, почувши, що Кривоніс позаду їх у Лажаві, зблідли на виду і почули, як у них поза коміром кунтушів пішов мороз.

— О, пекельний дьявол! — скрикнув Конецьпольський. Він хоче перетяти нам шлях до Константинова! —

— Не інакше! . . . — тримтючими губами промовив Доміник. Він хоче зробити те саме, що зробив на Жовтих Водах та під Корсунем! —

— Я й сам так гадаю! — додав хорунжий. — Через те я так і поспішався. —

— Треба негайно вирядити два полки — встряв у розмову пан Януш, — щоб відкинути його геть від Львівського шляху! —

— Я не знаю! . . . — скрикнув у запалі Конецьпольський — хто тут керує військом: ми з вами, пане Домінику, чи власник Пилявського замку — курнику? Нам, не гаючи й хвилини, треба йти у Константинів! —

— Згода! Згода! . . . — загукали з усіх боків пани і натовпом кинулися виходити з намету.

Заславський ледве успів крикнути їм услід наказ,

щоб попереду виряжали обоз та гармати, а щоб військо рушилось тільки перед світом.

— Бідна, нещасна Польща, що викохала таких синів! — скрикнув їм услід пан Януш, — і з розпукою у серці вийшов з намету.

Він зрозумів, що польське військо загине, бо привідцями війська опанувала легкодухість, а разом з тим гинула й його надія на те, щоб розігнати козаків і вернути собі свій замок. Доводилося й йому тепер згадати про те, що він має на руках дочку — дівчину, про яку треба подбати і відвезти у безпечне місце.

Негаючи, треба було купити другого коня, бо заїхати далеко одним конем удвох було неможливо. Проте купити коня не було за що, бо всі гроші пана Януша лишилися у замку і загинули.

Не знаючи, як вивернутись з свого скрутного становища, старий шляхтич, як був удвох з дочкою на одному коні поїхав у польський обоз. Там уже починався гармидер. Серед темряви погоничі ловили по полю волів і запрягали вози; поміж возами бігали сполохані коні, подекуди хурщики розпалювали багаття, щоб хоч тим присвітити собі біля возів.

Проїхавши так до заднього краю обозів, пан Януш наглядів одного осідланого вже коня без хазяїна. Не вагаючись довго, він перескочив на того коня і захопивши свого коня з Галиною у повід, поїхав за обозом на битий шлях.

Цілу годину втікачі, батько й дочка, не спиняючись, бігли шляхом на Константинів. Зпочатку, коли вони вбігли у ліс, було темно й сумно, та на щастя скоро зза ялин вийшов блідий місяць і трохи звеселив подорож. Степи й ліси, що по черзі бігли повз подорожніх, нерухомо спали і тільки копита

двох коней, бючи тверду землю, порушали тишину свіжої осінньої ночі.

Весь час батько й дочка їхали мовчки, всяк з своїми думками і не знаходили слів до розмови.

Панові Янушові давно не випадало їздити верхи уночі так, як зараз, і він пригадав свої молоді літа й походи. Далі думки його непомітно перейшли на минуле життя, на покійних жінок, на радості подружнього життя і на довге, сумне вдовування.

Все минуло, все згинуло. Молода жінка Зося щезла з землі, як блискуча зірка з неба; сини, його гордощі й надія, поклали свої буйні голови у боротьбі з бунтарями, хлопами, лишилася йому тільки одна дитина, Галина, така ж на вроду, як і її красуня мати... єдина його втіха й надія... і щож тепер?... Її серце відірвав від нього проклятий хлоп, ворог його народу! Її, його Галини, вже немає, бо та дівчина, що їхала зараз біля нього, вже не дивилася на нього, як на батька з ласкою й покірливістю, не милувалася до нього й не розважала його сумного своїми жартами... Вона була сумніша за нього самого і, ховаючи від батька свої очі, дивилася кудись уперед, в далечінь.

— Я не можу їхати так хутко! — перервала мовчанку Галина, спиняючи свого коня. — Якщо ви взяли мене у неволю, то хоч не мучте.

Серце старого зацеміло нудьгою. Йому здавалося, що краще зовсім не жити, ніж жити, маючи дочку за невольницю; проте він не вмів говорити до своєї дитини з ласкою і у словах дочки він почув собі образу.

— Як смієш ти так говорити до батька? Я змушений був зробити те, що зробив. Мине деякий час, забудеться твоє горе, і ти сама будеш дякувати мені за те, що врятував тебе від чарів козака. Ти ще

зовсім дитина. Опріч монастиря та рідного замку ти ще нічого не бачила. Ти ще зустрінеш за своє життя чимало родовитих шляхтичів, бравих та освічених, що будуть тобі до пари. Ти підеш за одного з них заміж і будеш цуратись навіть згадки про того нахабного хлопа, що смів збаламутити твоє необачне молоде серце. —

— Я не знайду другого, щоб так поважав жіночу честь, як той, кого ти звеш хлопом! — відповіла дівчина.

— Ще б пак хлоп насмів торкнутись твоєї чести... Я не лишив би його живого! —

— Пуста похвальба! Я була у його волі й владі і він не схотів скористуватись з того. Щоб ви знали, тату, я вже подала Чарноті слово взяти з ним шлюб... І от кажу вам, що я буду або його, або нічия! —

— А я тобі кажу — гнівно скрикнув пан Януш — що коли б ти стала його, то я вбив би тебе своєю рукою. Легше мені було б бачити тебе у труні, аніж у обіймах хлопа-схизматика. Памятай, що ти родовита шляхтянка і підеш заміж тільки за шляхтича!

На виду Галини відбилосся батьківське завзяття й рішучість.

— Коли б ви схотіли, — відповіла вона — до того мене примусити, то я збавила б собі віку! —

Пан Януш зблід і завзяття покинуло його. О, коли б таке, боронь Боже, сталося, то він сам вкинувся б у домовину своєї дитини; бо яка ціна була б його життю, коли б перевівся його рід?

Старий шляхтич не пізнавав сьогодні своєї завжди покірливої дитини, а проте її рішучість та впертість були йому любі, бо він пізнавав у Галині свою власну вдачу. Щоб не дратувати дочки ще

більше, він замовк і їхав повагом, сумно похиливши свою сиву голову.

Через кілька хвилин у душі його виникла надія на те, що на їхнє щастя Чарноту підчас війни вбють, а коли й не вбють, то, проживши довгий час далеко від козака серед блискучої польської шляхти, Галина запевне забуде його і буде сама з себе сміятись.

— Вона ще зовсім молода й нерозумна дитина...
— говорив сам собі пан Януш. — Забрала собі у голову дурниці, а тепер вперлася на своєму... от і всього! —

На тому шляхтич заспокоїв себе і рішив везти дочку у Львів до свого брата, щоб показати їй женихів з родовитої шляхти.

Проїхавши після того небагато, батько й дочка почули позад себе тупотіння коней. Дивного у цьому не було нічого, бо між Пилявою й Константиновом повинні були бігати гінці та чатівники і пан Януш спокійно звернув з шляху, щоб не стати на перешкоді тим, хто так поспішався.

Тупотіння коней хутко наближалось і скоро, вибігши зза рясих ялин, повз наших подорожніх птицею пролетів розкішно вбраний польський пан. Він увесь припав з напруги до передньої луки сідла, лівою рукою держав повід свого коня, правою ж нещадно бив його малахаєм.

З лівого боку верхівця, припятий поводом до його сідла, біг другий, осідланий кінь, очевидячки захоплений для переміни втомленого, позад же вершника, бючи нагайками своїх коней, мов навіжені, скакали двоє гайдуків.

Як хутко не проскочив повз пана Януша вершник, а проте при світі місяця, під вкритою розкіш-

ними пірями шапкою, він пізнав повновиде, вусате обличчя пана Домініка Заславського.

— Ганьба! — гукнув йому услід старий шляхтич. — Той, кому доручене військо, покинув його ворогові на поталу! —

Пан Януш, не розуміючи сам, що робить, кинувся було доганяти привідця польського війська, щоб умовити його повернутись назад; та те було марною працею, бо від пана Домініка на шляху лишилася тільки курява. Саме тут ззаду шляхтича знову почулося тупотіння коней і через кілька хвилин повз нього проскочили інші привідці польського війська: пан Остророг та Конецьпольський. Кінь у останнього був мабуть плохіший за коня його товариша, бо щоб не одлучатись від Остророга, він нещадно бив свого коня малахаєм і стискував острогами.

— Нехай впаде на вас кара Божа! — крикнув старий шляхтич. — Вкрили ви ганьбою рідну країну.

Через кілька хвилин шляхом пробігло ще кілька гайдуків, що не мали змоги поспішатися за своїми панами, далі ж пан Януш з дочкою знову лишилися серед тиші.

З пів години їхали вони без перешкод і були вже насередині між Пилявою й Константиновом, коли несподівано зпоміж кущів вибіг на шлях невідомий і захопив коня пана Януша за недоуздок.

— Давай, хлопе, мені коня! — крикнув він — я тобі добре заплачу за нього... А не віддаси волею, примушу віддати своєю шаблею! —

Пан Януш придивився до невідомого і на диво пізнав у ньому коронного гетьмана Конецьпольського.

— Чи давно пан гетьман став гайдамакою? — спитав він Конецьпольського з призи́рством.

Чиста польська мова та горда постать пана Януша примусили Конецьпольського уважніше до нього придивитись і він пізнав власника Пилявського замку.

— Ах, це ви, пане Янушу? — крикнув він, засмутившись. Нехай пан пробачить... Це через хлопське вбрання...

— Яка пригода спіткала пана? — спитав старий шляхтич.

— Мій кінь спіткнувся, скинув мене і втік! — говорив Конецьпольський тримтючим з хвилювання голосом.

— Та за вами бігли гайдуки! —

— Я хотів взяти коня у одного з гайдуків, але прокляті хлопи, рятуючи своє нікчемне життя, побігли далі, лишивши мене на шляху безпорадного. О, Єзус — Марія! Тепер певно вже наближаються до нашого шляху козаки Кривоноса. Вирятуйте мене від смерти, пане Янушу: дайте мені вашого коня!

— Пане гетьмане: позаду вас ціле військо; воно чекає вас, свого привідця: воно сподівається від вас наказу й поради! Вертайтеся до війська — тоді й врятуєте й себе й військо! —

— Назад?!... О ні!... Там смерть від розлютованого хлопства, або поганська неволя! —

— Коли ви, пане, маючи під рукою величезне військо, боїтеся вскочити козакам до рук, то як же не боятись мені того ж, маючи з собою молоду дочку? —

— На вас, пане Янушу, хлопська одежа. Вам безпечно. Коли б мені добути хлопську одежу, я мав би себе за врятованого! —

— Я охоче проміняю панові цю огидливу мені хлопську одежу!... сказав, сміючись, і глузуючи з легкодухого гетьмана старий шляхтич.

— А я повік панові вдячний! — скрикнув Конецьпольський і раптом почав скидати з себе своє пишне вбрання і дорогу зброю польського вельможі і коронного гетьмана.

— Я тільки гроші лишу собі — говорив він. З грошима я знову добуду собі коня!

Пани передяглися, і пан Януш, пожартувавши і заспокоївши Конецьпольського тим, що у нього тепер самий справжній хлопський вигляд, поїхав з дочкою далі.

О півночі без ніяких перешкод доїхали вони до мосту на річці Случі і, переїхавши його, опинилися у Константинові.

IX.

Того ж дня, як Ганжа був зрадливо вбитий, надвечір його поховали, як годилося ховати всякого доброго козака. Товариство з його полку викопало йому глибоку яму і, загорнувши тіло небіжчика у чорну китайку, спустило його у домовину на вічний спокій під голосну мушкетну пальбу.

Ніхто не сумував за товаришем підчас похорону; — козак знайшов те, чого всякий козак під ті часи шукав все життя — славу смерть за рідний край... Тільки за вечерею товариші помянули завзятого Ганжу зайвою чаркою горілки.

На другий день Чарнота підняв свій полк, як тільки почало розвиднюватись. Бажання якнайскоріше гнати за своєю коханою не дало йому dospати до світу і, упорядкувавши свій полк, він перший

перейшов за річку, вирядивши у бік польського табору свого сотника Крицю розвідати про ворогів.

Тільки вспіли Чигиринці проминути міст, аж бачить Чарнота, що Криця вертає назад і ще з далеку махає до нього рукою.

— Скоріше, скоріше . . . Ляхи тікають! Вже покинули передні окопи!

Справді вістка про те, що найстарші привідці польського війська втекли з табору і що обоз рушає на Львівський шлях, ще до перших півнів розійшлася по польському табору і схвильоване військо почало лагодитися до втечі. Першим піднялися наймані за гроші волохи й угорці; їхні полковники звеліли своїм воякам сідлати коней і серед ночі покинули табор. Слідом піднялися й поляки. Між полковниками й ротмістрами почалися суперечки. Всі гукали, що тут зрада, що обов'язок їхній вмерти тут за батьківщину, а проте всі почали сідлати коней і до других півнів увесь табор кишив людьми, мов мурашник. Про те, щоб вирядити у перед гармати, вже не було й мови, бо піше військо розхватало всіх коней і кинулося тікати верхи.

Пробігаючи повз вози, з яких тільки невелика частина рушила з місця, втікачі хватили з возів все, що траплялося найдорожчого з панського добра; а щоб легше було при світі місяця, все добро викидалося з возів на землю.

Вся панська посуд, навіть тарілки, полумиски й таци були срібні, чарки й кухлі здебільш золоті. Все це вивалювалося на землю й розхватувалося, що кому більше подобалося. Скоро поміж втікачами почалася сварка та колотнеча і не один з них добув тут собі рани і навіть смерть.

Що більше наближався час до світу, тим біль-

шав гармідер у польському таборі і коли сотник Криця наблизивсь до польських окопів, то знайшов їх порожніми.

Почувши слова Криці, Чарнота звелів сурмити у сурми, щоб інші козацькі полки, почувши сурми, поспішилися до нього. Одночасно послав він козака з радісною вісткою до гетьмана і, виїхавши наперед свого полку, гукнув:

— За мною, панове полодці!... Заберемо ворожі гармати!

З тим козаки, наставивши уперед списи, кинулися на ворожий табор.

Перебігши без перешкоди передні окопи і вискочивши на другі, Чарнота побачив в верху їх, що все просторе поле перед його очима було вкрите возами й натовпом людей. По всьому знать було, що ті натовпи вже не мали привідців, бо робили, що хто хотів; тільки край поля ще видно було кілька польських полків, що відходили по шляху до лісу та посередині поля видно було військо, оточене возами. На це останнє військо Чарнота й направив своїх козаків, не звертаючи уваги на тих, що вешталися поміж возами.

Побачивши козацькі списи, польські жовніри кинулися від возів з добром, мов сполохані чорні крюки від падла, і побігли до лісу услід за своїми товаришами; тільки великий натовп, що був серед поля за возами, не побіг, зацікавлюючи тим Чарноту.

То було піше німецьке військо у три тисячі добрих вояків, що загартували міць свого духа під час великої німецької тридцятирічної війни. Вони не звикли тікати від ворогів і тепер разом з своїм привідцем оточили себе возами і, взявши у середину свого табору всі вісімдесят польських гармат,

зважили за краще вмерти, аніж заплямити себе ганьбою і втекти разом з своїми спільниками, що зрадливо покинули їх ворогам на поталу.

Не спинився Чарнота тут. Тільки перехрестився за вічний покій тим товаришам, що поклали свої голови за рідний край, і зараз же, вишукавши свій полк, кинувся разом з полками Богуна й Нечая гнати поляків за річку Случ.

Не пішло полякам на користь добро, награване у своєму обозі — поки вони грабували, то прагали час та разом з награваним добром стеряли вони й голови свої від козацьких шабель.

Увесь шлях до Случі вкрили козаки трупом своїх ворогів і чим ближче добігали вони до річки, тим більше траплялося їм натовпів втікачів і тим більше було роботи козацьким шаблям.

У обідню пору вибігали козаки з лісу і на очах їхніх розістмались зелені луки понад Случю, а за річкою замаячили гостроверхі костьоли й білі будинки Константинова. На мості через Случ товпилось і сунулося кілька хоругв польського війська; біля мосту чорніли величезні натовпи комонних і піших жовнірів, що дожидали своєї черги уступити на міст; між лісом же та мостом ще кілька полків розташувалися з обідом, стративши надію скоро діждати своєї черги переходити річку.

— У . . . добрий буде бенкет! — весело скрикнули козацькі полковники і подали полкам гасло розгортатись лавами.

Почувши козацькі сурми і побачивши блискучі їхні списи, поляки заметушилися як на вогні. Про те, щоб змагатися, небуло й гадки. Всі, що розкошували на зелених луках, скочили на коней і ки-

нулися до мосту; ті ж, що були біля мосту, надавили на передніх, топтали піших кіньми, душили один одного і, поламавши на мості поручні, гинули цілими сотнями у річці.

Тимчасом до Случі наспів ще й загін Кривоноса, що трохи не вспів перетягти полякам шлях, і понад лісом пішла луна від радісних вигуків козаків.

Засурмили козаки знову у сурми, розгорнули ріжноколірові прапори, наставили уперед гострі списи і широкими лавами помчали на ворогів.

Жах охопив поляків. Всі стиснулися до мосту так, що ніде вже було просунути й пальця; злякані коні билися й скидалися на дибки, давлючи людей; задні вояки, рятуючи своє життя, почали було вже прокладати собі шлях до мосту шаблями, аж тут міст затріщав, захитався і завалився... Сотні людей з кіньми й зброєю опинилися у холодних хвилях річки Случі, що після осінніх дощів розлилася широко й прудко бігла на північ до Припяті.

Розпачливий зойк вибився з грудей тисяч вояків, що лишилися на козацькій боці річки. Сміливіші кидалися з кіньми у річку, намагаючись її переплисти, і гинули у її хвилях, більшість же поляків після того без змагання покидала зброю й стала перед побідниками навколюшки, піднявши руки догори.

Стомилися вже й козацькі руки рубати втікачів, полковники ж Нечай, Богун та Чарнота завжди додержувалися приказки, що лежачого не б'ють, і спинили своїх козаків. Вони радили товариству не проливати марно крові, а побрати ворогів у бранці та промінати татарам на коней. Тільки козаки Перейноса взялися було рубати неозброєних, та ко-

зацькі полковники умовили й Перебийноса спити їх.

Чарнота наблизивсь до берега Случі і, дивлячись на прудкі хвилі річки, сидів на коні зажурений. Швидко переправитись через річку, щоб гнати за поляками далі, не було ніякого способу і це знищувало у нього надію догнати пана Януша. Він розумів, що всяка прогаяна хвилина все далі відводить від нього кохану дівчину і тужив, дивлячись на те, як метушилися на тім боці вороги, поспішаючись тікати далі за місто, на захід сонця.

До його журби приєдналася тут ще й непевність у тому, чи почуття до нього з боку Галини було міцне й непохитне.

— А може ті слова Галі — думав він — що від неї чули ми з Христиною, були такі легковажні, що дівчина про них скоро й забуде? Запеклий ворог козаків, її батько, запевно зганить мене й скривдить, аби тільки відвернути дівчину від мене. А тут ще навкруги неї мабуть гарцюють молоді панки і хоч тікають вони від нас, мов зайці, та це не пошкодить їм брязкати біля панночки своїми острогами, випинати у гору груди і вихвалитись своїм лицарством... А хто знає душу молодої дівчини?... Може досить буде одного дня, щоб їй посміятися над тим словом, що мені подала...

Козацький полковник сидів на коні замислений, не помічаючи навіть того, як втомлений його кінь нетерпляче бив копитом об землю і тягся до води, що бігла біля його ніг, далі ж увійшов по коліна у річку і з жагою почав пити.

— Рубати дерева та вязати тороки! — зненацька, схаменувшись, сказав сам до себе Чарнота, і відірвавши від води свого коня, поскакав до козацьких полків.

Х.

Тільки увечері того дня Чарнота з своїми козаками перевізся через Случ на невеликих плотах, що звалися у запорожців »тороками«.

На привеликий жаль козаків, вони вже не захопили поляків у місті . . . Ті мов навіжені бігли шляхом далі на Збараж, заганняючи своїх коней на смерть.

Пан Доміник за ніч та день пробіг двадцять чотири милі, Остророг — двадцять миль, гетьман же Конецьпольський, через те, що йшов цілу милю пішки, лишився далеко позаду своїх товаришів. Зате тепер він наганяв прогаяний час на тих конях, що взяв з стайні Константиновського старости.

Гнати за поляками далі поночі Чарнота мав за неможливе, бо коні козаків були потомлені. Через те він, отаборивши полк на майдані, сам з Крицею пішов ночувати до знайомої йому корчми рудого Лейби.

У корчмі був страшенний гармидер: на столі стояли недопиті кухлі з вином та чарками з горілкою; настільник ввесь був мокрий від вина, що не вспіло ще навіть збігти додолу і капало з торочек червоними краплинами. Знать було, що ще за кілька хвилин тут бенкетували поляки. По лавах валялися недоїдки від панських закусок, а попід лавами й на підлозі була розкидана всяка зброя.

— Агов! Лейбо! . . . — гукнув Криця на всю хату, відчиняючи двері у сусідню кімнату.

Ніхто не озивався. У кімнаті козаки побачили велике ліжко з купою подушок, на якому звичайно спав Лейба разом з своєю жінкою і купою дітей, тепер ліжко, як і вся горниця, було порожнє, а замість людей, там панував такий дух цибулі, часни-

ку й оселедцю, що козаки аж поточилися назад від того духу.

— Бодай ти подавився тією твоєю їжою, пархатий! — скрикнув Криця.

— Повтікали! — додав Чарнота. — А шкода — треба б розпитати про ляхів. —

— Або поховалися — відповів Криця, і почав обдивлятися під ліжком і по всіх закутках; та тільки всі їхні заходи були даремні: по всьому знать було, що господар за мить ще був тут, та тільки тепер кудись зник.

Не одшукавши ні у хаті ні по коморах жодної живої душі, козаки почали самі хазяйнувати. Запалили світло, витерли з столу та з лав і, зібравши покинуті по лавах закуски, налагодилися було по-вечеряти, коли тут у хату вступив полковий осавул, а з ним з десяток козаків.

— Пане полковнику! — сказав осавул до Чарноти. — Товариство хоче з тобою перебалакати.

— А що скажете, панове? — спитав Чарнота, вийшовши зза столу. —

— Вертаймо назад, пане полковнику... — сказав один з козаків, розправляючи правою рукою чорні свої вуси.

— Як назад? — здивувався Чарнота. — Вороги спереду, а не ззаду. Чи може ви з глузду зіхали? —

— Та ні ще, Бог милував!

— Так чого ж то ви? Я хочу якнайскоріше гнати уперед! —

— А що ми у Бога теля зіли?... — сказав козак. — Чи не такі ми, як інші козаки, щоб, не ївши, та з порожніми кишенями гнати уперед, коли позаду лишився польський табор, повний срібла, золота та дорогої одежі й зброї! —

— Тай справді... — почали гукати інші козаки —

що ми за блазні на світі, щоб тільки битись та кров свою проливати, а ті, що не б'ються, а йдуть позаду, панське добро собі забирають... —

— Панове товариші, славні мої діти... — почав говорити Чарнота з сумом у голосі. — Чи на те ж ми взялися за шаблі, щоб польське добро грабувати? — За волю свою й дітей наших ми повстали, нестерпівши кривд, що їх завдавали нам гнобителі наші. От про це треба весь час пам'ятати! —

— Так уже ж повиганяли ми всіх ляхів та жидів з України і загнали аж сюди за Случ, що не повернуться й у три роки! — доводили козаки. — Час би вже нам відпочити та, набравши панського добра, повернутись по домівках з коштовними подарунками. —

— Боронь, Боже, від того! — умовляв Чарнота. — Перше, що за Случчю теж живуть наші земляки, українці, аж по саму Білу річку... Не кидати ж нам їх ляхам на поталу... Вдруге, що тільки розійшлися б ви по домівках, як на Україну прибуло б нове польське військо і перебило б вас по одинці. Того й у голову собі не кладіть, щоб оце поляки так уже й зреклися України! Треба гнати їх аж до Варшави і у самій Варшаві примусити їх стати з нами до згоди і присягнути на тому, що вони зрікаються України назавжди. —

Козаки мовчали, сумно похиливши голови, Чарнота ж, упевнившись у тому, що поміж казаками ходять непевні думки, пішов з корчми до свого полку і, зібравши до купи все своє товариство, умовив козаків як світ завтра виступати і гнатись за ворогами далі.

Коли Чарнота повернувся з майдану до Лейбиної корчми, небо над містом освітілося полум'ям пожежі, вулицями ж то з того, то з другого боку

вчувався гомін козаків та репетування на пробі. То Перебийніс з своїми козаками підпалив костюл і вибивав польських чернців — єзуїтів та жидів, які не встигли або не спромоглися втекти разом з польським військом.

Не лежало серце молодого полковника до вчинків козацьких загонів, та спинити козаків Перебийніса не тільки він, а певно й сам гетьман не спромігся б, бо то було б однаково, що піти проти волі й бажання свого народу, що помщався за свої вікові кривди; хоч та помста може окошилася й не на тих, хто справді був винен у покривдженні і знищенні прав українського люду.

Повернувшись до корчми, Чарнота з Крицею знову сіли за вечерю, розмовляючи про те, що справа визволення України з польської неволі йде добре і що є надія на рішучу перемогу козаків.

— Аби тільки наш гетьман не йняв полякам віри — сказав Чарнота — та не припиняв війни, аж поки не добудемо ми Варшави, а то аж ніяк не викрутяться тепер ляхи з наших рук... Наступили ми їм на хвіст, то доберемося й до голови.

— А слухай!... сказав стиха Криця. — Щось тріснуло у кімнаті. От же нехай не випю я чарки горілки, якщо Лейба не тут! —

Та де ж йому тут бути, коли ми обшукали всі закутки? — відповів Чарнота.

— Знаю я добре їхні, жидівські вигадки: або у димарі сидить, або під підлогою.

У ту хвилину вже зовсім гулко почулося, як у кімнаті застукотіла дошка, і коли козаки увійшли туди з світлом, то побачили, що зпід ліжка вилазив рудий Лейба.

Лейбу не дурно прозвали рудим. Його довга, скуйовдана і мабуть зроду не стрижена борода та

довгі закручені пейси були такі руді, що, здавалося, наче горіли вогнем. До тих рудих пейсів та бороди треба ще додати довгого з закарлючкою носа, маленькі рухливі очі та довгого до пяток лапсардака, і тоді перед нами й буде справжній рудий Лейба.

Не підводячись на ноги, жид став навколюшки так, що довгий його лапсардак лежав на підлозі, мов крила того індика, що напиндючивсь перед індичкою.

— Ой, пане Чарнота! скрикнув Лейба, цілуючи поли полковницького жупана. — Ой, яке щастя... яке щастя... що ви потрапили до моєї корчми!...

— Кому може й щастя — сказав Чарнота на-вмисне суворо, — а Лейбі смерть!

— Ой, пане хороший! Ясновельможному панові жарти, а бідному жидові душа мре! Ой вай мір!... Ріжуть нас бідних жидків по всій Україні. Бог послав на нас гнів свій за гріхи наші, і ріжуть козаки діточок наших, мов ягняток... як різали тільки за часів фараонів єгипетських! Та я тепер, нічого не боюся! Я зараз пізнав голос пана Йвана й сказав собі так: тепер, Лейбо, не бійся нічого — Бог послав тобі збавителя!

— Та чого ти справді так нам зрадів? — обіз-зався Криця. — Що ми тобі свати, чи брати, що ти на нас таку надію покладаєш. —

Лейба встав з колін і відповів таємно.

— А хіба пан Криця забув, як його шукали жовніри, коли він ще торік приходив на Волинь підмовляти людей до повстання? А хто пана сотника тоді переховав? —

— Так ти ж, вражий жидюга, за те двісті злотих з мене взяв! —

— Пхе! . . . Двісті злотих!? А інший і гроші б узяв і полякам на вас виказав!

Козаки засміялися.

— Не бісів жид, як викручується!

— І вельможного пана полковника я давно знаю: ще як ви, ваша милість, пане Іване, були простим козаком! Ге! Лейба знає — у пана добре серце . . . А тепер я ще панові дам щось таке, що за нього він подарує мені коня — душу мою врятувати!

— Що ж то ти мені даси? Може гроші? так я ж не жидовин, щоб їх узяти. —

— Ой! . . . що там гроші! Такому бравому козакові, такому красуню, як пан Іван, та ще й полковникові, хіба потрібні гроші? Йому треба вродливої дівчини . . . кохання треба . . . От що. Це тільки нам, бідним жидкам, потрібні гроші! . . .

— Годі вже брехати! — перебив нетерпляче Чарнота. — Говори, що маєш! —

Лейба поліз у глибоченну кишеню свого лапсардаку і витяг згорнений у четверо клаптик паперу.

— Це вам цидулка від панни Янушівни! —

Чарнота нервово вихопив папірець з руки Лейби, бо йому дуже було неприємно бачити, що цидулка його коханої, той папірець, до котрого вона доторкалася своїми маленькими ручками, була у брудній кишені смердючого жидівського лапсардаку.

З каганцем у руках Чарнота пішов до столу і розгорнув папір. Лист був коротенький, написаний по польському похапцем.

»Мені соромно за батька«, писала Галина, »що він порушив своє слово та примусив і мене до того силою. Мое єдине бажання, щоб якнайскоріше побачитись з тобою, мій любий Іване«.

Чарноті стало легко та любо на серці, і перечи-

тавши цидулку кілька разів, він вдарив рукою по столу і весело гукнув:

— Гей, Лейбо!... Тягни нам меду... Та гляди неабиякого, а такого, щоб грав піною, як живий. Ми випемо за мою наречену!

Лейба метнувся кудись і, не вважаючи на те, що не запалював собі кагання, скоро з'явився з двома кухлями, а в тих кухлях аж через вінця шумувала піна.

— Поздоров, Боже, вельможним панам пити! — сказав Лейба, кланяючись і ставлючи кухлі на стіл.

— Тепер клич свою Рівку... — сказав Чарнота. — Нехай спряже нам на похід курку та зварить крашанок.

— Ой вай!... Вельможний пане! Моя жінка й усі діти вже досі у Львові. Вже минув тиждень, як я їх вирядив.

— Ти мені не бреш, христородавець... а то... Послухай лишень у вікно, що там у місті Перебийніс з своїми козаками виробляє... Гляди, щоб і тобі того не було!

Лейба відчинив вікно і, почувши з майдану гвалт і жахливі вигуки, нещасний затрусився всім тілом і кинувся Чарноті до ніг.

— Ой, нене... рятуйте мене, пане полковнику! Де ж було лишати тут жінку й дітей, коли тут ріжуть нас, як курчат на шабас... Немає жінки!

— А сам же, іроде, чому не втік разом з жінкою?

— Ой, ясновельможний пане! Як же було мені тікати, коли тут саме був добрий заробіток? Такий заробіток, що вже такого мабуть і довіку не буде. Тут кілька тижнів п'ячили польські пани й жовніри. Де, пане, точиться кров, там ще більше лється горілки й котиться грошей! —

— Ах ти, Юдина душе! — скрикнув Чарнота. —

Що ж тобі з грошей, коли тебе заріжуть, як барана?

— Ой вай... Не кажіть так, мостивий пане! — Ви маєте у руці полковничого пернача, щоб мене захистити!...

— Дарма! Од козаків Перебийноса не захистить тепер жида не то що полковничий пернач, а навіть гетьманська булава! Прийшов на вас страшний суд! Чорт надав тобі тут лишатися. Що я тепер маю з тобою робити?

— Дайте, добрий пане, мені коня. Я одягнуся у хлопське вбрання і втечу з міста слідом за поляками. —

Чарноті шкода було жида, бо хоч і за гроші, а він часом ставав у пригоді й козакам; до того ж його взагалі надило від крові незброєних людей. Через те він нахилився до того, щоб врятувати Лейбу, а разом скористуватись з його втечі і переслати листа своїй коханій Галині!

— Добре, — проказав він після мовчанки, — врятую твою жидівську душу. Та тільки, щоб і ти зробив мені за те послугу: догнав би пана Януша і потай від нього передав би панночці Галині листа.

— Зроблю, зроблю, пане! — скрикнув Лейба, цілуючи Чарноті руки і підстрибуючи з радості то на одній, то на другій нозі. — Ой, яка хороша панночка! Ой, яка красуня... Далєбі, що перша на всю Україну й на всю Польщу!...

Він кинувся до своєї кімнати, відсунув там під ліжком половицю і зник під підлогою, щоб забрати там свої гроші. Чарнота ж тимчасом попросив Крицю піти до полку і добути Лейбі коня.

Скоро Лейба повернувся і обережно, мов дитину, постановив у куток на лаву лантушок з грішми, а Чарноті подав папір й олівець.

— Пишіть, вельможний пане, а я буду лагодитись у дорогу! —

З тим він знову зник під широким ліжком своєї Рівки.

Чарнота тимчасом писав:

»Проміняста моя зіронько! Квітонько моя запашна, Галочко! Поки живий буду, не зречуся тебе, мое коханнечко й надія. Хоч куди завезе тебе батько, — я скрізь тебе знайду і або виблагаю, або візьму силою, а будеш ти моєю.»

Скоро біля корчми стояв кінь, а Лейба, передягнений селянином, привязував поза сідла свій лантушок з грішми.

— Куди ж тебе нечиста сила несе з пейсами та жидівською бородою? — скрикнув Чарнота — і за-тянувши Лейбу знову у хату, заходився відрізувати йому своєю шаблею пейси й бороду.

Лейба аж корчився з жалю за пейсами. Він цілував Чарноті руки і ноги, щоб той лишив його так, як він був, та тільки Чарнота, опасуючись уже не тільки за життя Лейби, а й за долю свого листа, попросив Крицю придержати жида і відрізав бідному Лейбі спершу пейси, а далі і всю його довгу скуйовдану бороду.

— От тепер уже тебе й Рівка твоя не пізнає! — жартували козаки, виводячи Лейбу з хати. Лейбі ж було не до жартів: бідний жид аж хитався з горя і, сідаючи на коня, плакав гіркими сльозами.

XI.

Ранком другого дня Чарнота виступив з своїм полком услід за поляками на Збараж. Ще не багато козаки відбігли від Константинова, а вже побіля шляху почали траплятися покинуті вози, трупи,

загнаних на смерть коней та покинута втікачами зброя. І щодалі вони бігли, то все рясніше ставало всього того, а найбільше кінського труп.

Той труп рясно вкривали чорні круки, що давно стежили за польським військом, тепер же справляли по всьому Львівському шляху свій бучний бенкет. При наближенні козаків вони піднімалися угору такими великими зграями, що заступали світ сонця, покрутившись же у повітрі, поки козаки їх минали, ненажерливі поганці з галасом знову допадалися до трупу.

У покинутих возах та поміж порозкиданою зброєю козаки знаходили дуже коштовні речі і зпочатку забирали все собі, приторочуючи до сідел, але золота й срібла шляхом валялося така сила, що забрати все козакам було неможливо і врешті вони почали вже байдуже дивитись на розкидане добро.

Після обіду козаки почали доганяти тих з ворогів, що, стерявши своїх коней, бігли пішки. Ті нещасні напружували всі свої сили, щоб не дістатись до рук козакам, і багато з них, побачивши, що козаки наближаються, падали на землю мертвими від ляку й задухи. Деякі з втікачів бігли геть від шляху, ховаючись по лісах та байраках, тільки й те не рятувало їх, бо голод примушував бідолашних підходити до сіл, а там чекала їх люта смерть від рук селян — повстанців.

Так гнав Чарнота за поляками два дні, та тільки як не поспішався він, а всетаки не пощастило йому догнати ні привідців польського війська, ні паґа Януша з його дочкою.

Надвечір другого дня козаки прибули у Збараж. Це було чимале місто з доброю фортецею й замком; та тільки опріч міщан та ремісників, українців

у місті нікого вже не було: всі жида й поляки втекли ще поперед польського війська, зараз же після того, як пробіг пан Доміник з своїми гайдучками.

Переночувавши у Збаражі, Чарнота хотів ранком виступити далі, та тільки вийшло на інше.

У Варшаві, саме під ті часи, помер король польський Володислав, і його брат, один з претендентів на корону польську, Ян Казимір, прислав до Хмельницького шляхтича, українця Немирича, щоб просити гетьмана не йти з військом на Варшаву, а прислати на сойм посланців і через них вимагати, щоб було обрано за короля його, Яна Казимира. А за ту послугу Ян Казимір дав неначе б то обіцянку забезпечити Україні волю і спілку її з Польщею, як рівної з рівною. Той Немирич багато мабуть наговорив гетьманові такого, чого Ян Казимір і не переказував, і так вплинув на нього, що Хмельницький зараз же послав Чарноті наказ спинитись.

Дуже не хотілося полковникові гаяти час у Збаражі, та не було чого робити, треба було коритися волі гетьмана, і він лишився там, марнуючи дорогий час.

Богдан Хмельницький прибув до Збаража з усім військом тільки через тиждень і, розташувавшись з військовою канцелярією у старому замчищі, оголосив по війську, що другого дня має бути рада.

Від полковників та козаків переднього війська, по козацькому табору зараз же пішов гомін про те, що гетьман хоче миритися з поляками і що про це саме й буде завтра на раді мова. Прихильники боротьби з поляками «або до загину, або до волі», як от Чарнота, Богун, Нечай, Кривоніс і багато інших, у розмові з козаками й посполитими страхали їх, кажучи, що як замириється гетьман з поля-

ками, то польські пани знову повернуться на Україну і поберуть селян у неволю, а козаків зменшать до шости тисяч, як було до повстання.

Почувши такі речі, всі селяни, що поробилися тепер козаками, схвилювалися, так що всю ніч по корчмах у місті та у козацькому таборі стояв гомін і замішання.

Не спав цю ніч і гетьман України, Богдан Хмельницький. Лишившись на ніч у стародавньому замку польських князів, він лежав на м'якій постелі цяцькованого золотом князівського ліжка, під шовковими завісами, та тільки думи, що цілим роєм злетілися цієї ночі до його чола, не давали йому спати... Він, що тільки пів року до цього був сотником Чигиринського полку, що повинен був низько кланятися не тільки міському старості, а навіть всякому польському панові, що, нарешті, був покривджений та пограбований паном Чаплинським і, вкинутий у в'язницю, тримтів за свою голову, тепер піднісся на таку височінь, на якій стоять тільки короновані державці.

Всі події, що так змінили становище чигиринського сотника, бігли так хутко одна за одною, що випередили навіть самі сміливі його мрії й надії... Він не вспів ще звикнути до влади і не почував навіть у собі права на таку владу. Піднімаючи повстання, він мав на думці тільки покарати польську шляхту за порушення волі та прав українського люду, до польського ж поспільства у нього ніякої ворожнечі не було. Що ж до польського короля, то воювати проти нього він навіть страхався, бо мав короля за свого природженого державця і знав, що померший король Володислав мав щире бажання поліпшити долю українського поспільства

й козацтва, та не спромігся цього зробити через свавільство польської шляхти.

Хоч Хмельницький вже тричі погромив польське військо, але сталося це тільки через те, що те військо само напало на нього, перешкоджаючи йому розправлятися з панами-свавільниками; тепер же, коли він взяв у бранці і віддав татарам у неволю коронного й польного польських гетьманів, знищив польське військо і поруйнував по всій Україні костьоли й замки, Хмельницький почував себе задоволеним і в голові його вставало навіть питання, чи не занадто далеко зайшла його помста і чи не час спинитися і дійти з поляками до доброї згоди.

Під той час у Хмельницького ще й думки не було відокремлювати Україну від Польщі і далі федеративної спілки України з Польщею заміри його не сягали. Думка про відокремлення України від Польщі виникла у нього тільки після порушення Польщею Зборовської умови; тепер же він мав ще надію на те, що українці з поляками можуть жити спільно, як рідні брати, і через те хотів припинити війну, щоб не перешкоджати союму спокійно обрати нового короля, і вже з тим королем скласти умову про згоду й спілку.

Такі думки обступили у ночі гетьмана України і порушили його спокій. Його давили важкі мури польського замку і у темряві замкових склепів та суточок йому ввижались примари польських князів, давніх власників замку. Вони проклинали його й погрожували лютою смертю й мукою на тім світі за те, що він вигубив та витолочив козацькими кіньми їхніх нащадків.

Він дуже шкодував, що не лишився ночувати у наметі на свіжому повітрі, серед вірного йому товариства і, промарнувавши всю ніч у думках, до світу,

зрештою, став на думці, щоб уникати кривавих сутичок з королівським військом та написати до сойму покірливого листа.

На другий день по обіді козаки почали виходити з міста й з табору на просторе поле, де мала відбутися рада. Всі були піші, з зброї ж мали при собі тільки шаблі. Скоро туди ж зібралася військова старшина і врешті, держучи у руці срібну булаву, підїхав до кола верхи й сам гетьман.

Злізши з коня, Хмельницький увійшов у коло і зразу ж над ним підняли чорний волосяний бунчук.

Від безсонної ночі у гетьмана не лишилося вже й сліду і він бадьоро привітався до старшини, а далі поклонився своєю могутньою постаттю до козаків на всі чотири сторони.

— Здоров був, пане гетьмане! — гукнули полковники, високо піднявши свої шапки, і ті вигуки зразу перекинулися на все коло й натовпи козаків, що вкривали широке поле, перокочуючись по ньому від передніх козаків до задніх.

Козацтво довго та щиро вітало свого гетьмана. З ним воно добуло собі волю, добуло й невмирущу славу та ще й достатки і за нього тепер всякий охоче пішов би на видиму смерть, проте його воля й його слово не було для козаків законом. Козацькі традиції вимагали, щоб всі поважні справи обмірковувалися радою і гетьман повинен був робити так, як вирішить товариство на раді. Козацтво міцно додержувалось своїх традицій і не дозволило б порушити їх навіть такому славному гетьманові, як Богдан Хмельницький.

Ці то традиції й примусили гетьмана, раніш ніж припинити війну з поляками, скликати раду і намовити її до згоди з поляками.

Тільки що Хмельницький хотів почати говорити до козаків, як наперед кола виступив Чарнота і голосно звернувся до гетьмана:

— Чому не пишешся гетьманом України, коли шлеш листи до польських вельможів?

Далі, обернувшись до козаків, він додав:

— Треба, панове товариство, щоб гетьман так і писався гетьманом! . . . Щоб усім було відомо, що він з нашої волі гетьман України і всього війська запорозького!

— Згода . . . згода! — почулося з натовпу. — Нехай всім буде відомо, що Хмельницький не аби-хто, а гетьман всієї України!

Хмельницький підняв булаву, щоб потишити козаків і почав говорити:

— Не годиться мені, панове товариство, писатися гетьманом України, аж поки не дістану я булави від самого короля. Зараз же короля у Польщі немає — король Володислав помер, а нового ще не обрали!

— Нащо тобі сподіватися на короля! . . . — перебив гетьмана Богун. — З волі козацтва й всього люду українського ти гетьман, то так і пишися!

Хмельницький почав умовляти козаків, що польські королі зпоконвіку державці України і що без згоди державця не годиться йому писатись гетьманом, хоч насправді він з волі козацтва й гетьманує і завжди міцно триматиме у руці булаву, котру доручило йому славне військо запорозьке.

Хоч прості козаки й не зовсім розуміли через що так треба, як говорив гетьман, та, шануючи його, почали гукати:

— Роби, батьку, як тобі твій розум каже!

— Не з королем воював я, — почав Хмельницький говорити далі. — Шляхту польську карав я за

її до нас зневагу та за ту кривду, що вона нам чинила. Та от тепер перейшли ми всю Україну і мечем та вогнем покарали наших гнобителів. Чимало вже добули ми від ворогів наших і всякого добра та скарбів, тих, що вони придбали нашою працею. Чи не час же вже нам спинитись? Чи не ліпше нам вернутися до домівок наших, до любих серцю жінок своїх, дітей та батьків, і зробити їм радість тими подарунками, що для них ми мечем добули? А тимчасом діждали б ми, поки у Польщі оберуть нового короля, такого як вам бажано, і стали б з ним до згоди?

Дуже хотілося козакам додому. Не один пригадав у той час молоду свою дружину, або милу дівчину, що всякий день там, біля рідної оселі, виходить за село на могилу виглядати свого козака з походу; та тільки пригадали вони разом і вчорашні промови Чарноти й інших полковників і через те тепер вагалися, яку дати гетьманові відповідь.

Тоді замість простих козаків почали говорити полковники. А перший з них обізвався Чарнота.

— Не до ладу говориш, пане гетьмане! Годі вже нам запобігати у ляхів ласки. Було колись, за часів Павлюка та Остряниці, просили ми їх не лити братньої крові, а згадати, що й ми люди. Та до чого воно дійшлося? . . . Павлюка замордували на шибениці, Остряниця мусів піти світ за очі, а козаків повернули у хлопів та гайдуків. Тепер, хвалити Бога, ті часи минулися! Де тепер ті гонорливі пани, що для нас у них не було іншої назви, як хлоп та бидло? Більшість загинула від наших шабель, інші у Криму, у поганській неволі, решта ж утекла від наших шабель, як легкодухі зайці. Чи нам же запобігати їхньої ласки?

— Нехай вони нам поклоняться! — додав Нечай.

Не примовчав і Богун:

Не тобі, гетьмане, шукати згоди з ляхами. Нехай вони просять тебе про згоду. От тоді ми й скажемо, чого хочемо.

Говорили після того і старий Бурлай, що громив колись з моря Царгород, і відважний Тиша, і Переяславський полковник Лобода, і славні звитяжці: Калина, Воронченко, Півкожуха, тай ще чимало славних товаришів та побратимів гетьмана. Всі вони доводили, як небезпечно розходитись по домівках, не доставши від Польщі ніякого певного слова про свої права, бо замість того, щоб дати Україні волю, Польща може зібрати нове військо і, вдершись з ним в Україну, сплюндрувати всі українські міста й села.

— Треба примусити ляхів просити про добру згоду, — сказав Богун, — а як не схочуть просити, то бити на саму Варшаву і всю Польщу перевернути до гори ногами!

— Славно, батьку наш, почав ти справу... — голосно гукнув Чарнота, — так кінчай же ляхів! Веди нас на Варшаву!

— Кінчай ляхів! Кінчай, батьку! — загуло по всьому полю. — Минулося польське панування — тепер ми будемо панувати!

Почувши такі рішучі вимоги мало не всієї старшини й козацтва, гетьман не зважився сперечатись і рішив, затаївши свої думки й бажання, вести військо далі та тільки робити так, як сам він знає й хоче, не кажучи про свої заміри нікому.

— Добре, панове молодці! — сказав він голосно. — Якщо така ваша воля, то поведу вас на Варшаву!

А щоб забарити похід, він додав:

— Та тільки раніше треба винищити панів по Во-

лині й Полісся, бо тут вражі ляхи ще скрізь панують. Гей, друже Максиме: невже не добудеш мені Острогу та Луцьку?

— Добуду, батьку... Не журись! — обізвався Перебийніс.

— Так іди ж ти з Тишою по Волині, а Небаба та Кричовський у Білу Русь... бо й там люди стогнуть від польської неправди. А я повагом рушу з арматою на Варшаву через Львів, слідом за польським військом.

— Гаразд батьку, гаразд! — покотилося луною по всьому полю. — На Варшаву!... На Варшаву!...

XII.

У той саме день, коли у Збаражі відбувалася військова козацька рада, до Львова наближався ридван, запряжений двома парами коней, пара за парою. На високому передку ридвану сидів з довжелезним бичем у руці візник і час-од-часу ляскав тим бичем у повітрі; обабіч ридвану бігли верхи двоє молодих, озброєних шляхтичів; а у самому ридвані сидів сивоволосий пан Януш з своєю молодю дочкою Галиною.

Молоді шляхтичі, що бігли обабіч ридвану, були ротмістри з погромленого під Пилявою польського війська. Трохи старіший з них, чорнявий, з пишними вусами й бровами і мужним, запаленим вітрами обличчям, був пан Преслав, той самий, що прислав до пана Януша листи у Пилявський замок. Він був сином сусіднього з паном Янушем магната і приятелював з старшим сином власника Пилявського замку. Знав він і Галину та тільки малою, до виїзду її у Львів; побачивши ж дівчину тепер,

молодий шляхтич був вражений її вродою і чемно просив у неї та у пана Януша дозволу їхати разом з ними, щоб підчас небезпеки стати їм у пригоді.

Про себе він розповів, що як не спиняв свою хоругву, гусарів, та його заходи були даремні — гусари скидалися на отару овець, сполохану вовками, і розбіглися по полю, давлючи один одного, так що йому немов би не лишилося нічого іншого, як бігти слідом за старшими привідцями війська.

З другого боку ридвану їхав зовсім молоденький шляхтич Струс. Він був білявий з себе, з невеликими, закрученими угору вусиками і рухливими, але невиразними очима. Він побачив панну Галину теж у Збаражі, коли для пана Януша обряжався ридван, і так зачарувався її красою, що залишив уже думку про те, щоб одшукувати свою хоругву а пришився до ридвану, у якому сиділа молода панночка.

Обидва шляхтичі, потай, скоса поглядали один на одного так, що, здавалося, кожен зів би свого супротивника, на очах же панни Галини вони були поміж себе найбільше ввічливі і розмовляли не іначе, як з самою приємною ухмилкою на устах. На Галину вони обоє поглядали як на недосяжну мрію, намагаючись вгадати по очах дівчини її бажання, і напружували весь свій хист та жвавність, щоб її розважити й викликати на її рожеві уста ухмилку.

Тільки даремні були їхні заходи. Галина не звертала на шляхтичів і найменшої уваги. Їй було навіть прикро, що біля неї повсякчас крутилися сторонні люди. Вона неохоче і навіть трохи неввічливо обзивалася на розмову шляхтичів і просила батька визволити її від залицання немилих їй панів, та тільки пан Януш рішуче повстав проти цього. Він навпаки був дуже радий шляхтичам,

маючи надію, що якийсь з них сподобається Галині і вона легче викине з голови »проклятого« козака.

Зараз ридван виїхав на останню гору, що ховала Львів від очей подорожніх, враз великий, стародавній город розістлався перед ними, як на долоні.

Галина хоч і жила у Львові, але знала тільки ма-настир кармеліток, у околицях же міста ніколи й не бувала. Щоб зручніше показати дочці великий город, пан Януш звелів спинити ридван і вивів дочку на бугор.

Молода дівчина мимо волі була захоплена чарівною красою краєвиду, що стлався перед її очима.

У розлогій долині, порізаний зеленими байраками, на чималому кряжі, піднімалися до гори сірі мури та башти городу, обкопані глибокими рівчакми, а зза стін городу виглядали покрівлі будинків та високі гостроверхі башти костьолів. По обидва боки городу, серед зеленої гущавини садів та лісів, ховалися передмістя, виглядаючи з зеленого простору тільки найбільше високими будинками, гострими шпилями костьолів та злотоверхими банями церков православної й уніятської віри.

— От тут, панно Галино, у Львові, — обізвався до дівчини пан Преслав, — вам буде повна безпека й спокій. Козацька наволоч не насміє зайти сюди, до сього славного польського міста!

— А коли б і посміла, — підскочив до панночки і брязнув острогами пан Струс, — то ми б показали нікчемним хлопам, як рубають наші гострі шаблі!

— Чи не так показали б, як під Пилявою? — з посміхом обернулася до молодого шляхтича Галина.

Пан Струс почервонів як мак і у замішанні за-

белькотав щось про нещастя, про Божу кару й інше, Галина ж знову відвела очі на долину.

— У городі мури такі товсті й міцні, — знову звернувся до Галини пан Преслав, — що їх неможливо розбити ні з яких гармат, а поперед мурів рівчак такий глибокий, що з нього не вилізти ні по якій драбині. По стінах та по баштах понастановлено без ліку гармат, а поперед рівчаків ще насипано високий земляний вал. Прямо на нас дивиться Галицька брама. Бачите — он вона роззявилася під баштою, мов чорна паща; а біля неї недалеко ціла купа костьолів — то монастирі кармелитів!

— Правда, правда! — обізвалася Галина. — Я їх пізнала!

— А на південному боці города — церкви, — говорив шляхтич далі, — так то монастир бернардинський. Обидва монастирі збудовані, як найміцніші фортеці.

— А то що за замок, — спитала Галина, — що стоїть на горі окремо від городу?

— Ото на півночі? То лиса гора, а на ній давній замок Галицького князя Льва Даниловича. Він теж дуже міцний і не зруйнувати його ніякими гарматами.

— Нема що й говорити, — обізвався пан Януш — що у Львові ми зовсім безпечно пересидимо сучасну хуртовину. Львів не злякається не тільки божевільних, непокірливих хлопів, а навіть і війська самого турецького султана. Та тільки коли ж врешті наші лицарі вгамують цю ненажерливу наволоч?

Пан Струс знову невдержавсь:

— Хай пан буде певний!... Ми зробимо козакам нові Кумейки й нову Солоницю.

З такими надіями й думками приїхав пан Януш і молоді шляхтичі до Львова. Та не так склалося, як гадалося. Не вспів власник Пилявського замку добре розташуватись у палаці свого брата Стася та трохи відпочити, як на Покрову вже по Львові пробігла чутка, що Хмельницький з величезним військом наближається до Львова і за кілька днів уже прибуде до нього.

Почувши ті вісті, польські пани і привідці польського війська, що, прибувши зпід Пиляви, нахвалялися вигубити під Львовом всіх козаків, якщо тільки вони насміють наблизитись, тепер зразу поховалися і один по одному почали тікати з Львова до Варшави. Тільки Ярема Вишневецький ще кілька днів метушивсь по Львові, зібрав від всіх можливих гроші на військо, зібрав і саме військо, але врешті зник і він, і тільки вже листом сповістив, що він мусить виїхати до Варшави на обрання короля.

Народ у Львові почав хвилюватись. Єзуїти по костьолах та монастирях святим хрестом закликали всіх католиків озброїтись і ставши за святу віру з мечем, врятувати львівські святощі від наруги схизматиків. Хоч більшість мешканців у Львові були українці, але під впливом поляків і вони занепокоїлися хоч і не за душі свої, так за своє добро. По місті збилася метушня: замки й монастирі рештувалися гарматами, передмістя почали окопуватися рівчачками та захищатися засіками.

Шостого жовтня 1648. року Хмельницький був на тій самій горі, з котрої не що давно дивилася на Львів Галина, і теж любував звідтіля на красу стародавнього, багатого города.

— Що ж лишиться — думав він — з цієї краси, коли пустити похазяйнувати у місті Кривоноса або

Тишу? Не попусти, щоб козаки спустошили Львів, бо він не польський. Ліпше візьму з поляків та жидів окуп тай нехай сидять тут, як сиділи. Полякаю тільки їх, щоб охоче витягали з гаманів золото.

Такі свої думки гетьман таїв у собі і не виявляв їх навіть такій близькій до себе людині, яким останнім часом став до нього Чарнота. Жвава та рухлива вдача молодого військового обозного дуже подобалася гетьманові, а лагідні та чемні його звичаї та широкий завдяки освіті світогляд зробили Чарноту найблизчим його бесідником і товаришем його бенкетів, і, неважаючи на це, коли розмова торкалася дальніших заходів проти Польщі, Хмельницький ставав нещирим навіть з Чарнотою.

Надвечір, коли козацьке військо виникло на обрії неба, мури та башти Львова були аж чорні від людей. Мешканці покидали свої будинки і позлазили на башти, щоб подивитись на козацьке військо. Вийшли на мур і Галина з батьком і обома закоханими у неї ротмистрами.

Пан Преслав та пан Струс не покинули Львова. Правда, коли виїздив з Львова Вишневецький, вони умовляли пана Януша теж виїхати з міста, та старий шляхтич все ще не вірив у те, щоб козаки насміли бити на міцний город, і не схотів виїздити, а через те, ревнуючи один одного до Галини, не поїхали й шляхтичі.

Коли Галина зійшла на башту, на очах її в усі боки піднімалися гори, а по горах, на сході сонця, видно було, як пересовувалися козацькі полки, оточуючи передмістя.

— Милий мій тут, близько — подумала Галина, і серце її гулко застукотіло. — Може він зараз дивиться сюди з гори і наші погляди зустрічаються, хоч ми того й не відчуваємо.

Дівчина не бажала лиха полякам; навпаки: серце її боліло через ті нещастя, що впали на її рідну країну, а проте серце її рвалося до козацького табору і бажало, щоб козаки якнайскоріше увійшли у Львів, тільки увійшли не з мечем та вогнем, а як брати полякам, з ласкою та згодою.

Козацькі полки густішали, ширилися по горі і обгортали півколом Галицьке передмістя. Під промінням вечірнього сонця залізні списи козаків блищали вогнем і ті виблиски досягали до львівських мурів і очей поляків, викликаючи у натовпах жінок та дітей скрики страху й розпуки. Навпаки: серед неможливого львівського, українського міщанства, а ще більш серед міських робітників, що натовпами вкривали мури, вчувалися крики радості.

— Глянь, глянь! — звертав один робітник увагу другого, — як отой полк верхівців полетів у праву руку. Дивись, як вони басують кіньми!

— Певно то запорожці! — відповів його товариш.

— Ой, буде завтра ляхам кепсько! Запорожці зібють з них пиху!

— Та воно й зараз уже ляхи не ті стали! Годі вже бундючитись та хлопами нас звати!

Робітники весело сміялися, підморгуючи один одному у бік польських панів та ксьондзів, що стояли на мурах з пополотнілими обличчями.

— О, Боже милий! — простогнав пан Януш. — Якої ганьби діждала наша нещасна батьківщина! Отруєне жало бунту доходить до самого серця Польщі. Ми, поляки, не спромоглися управитись з своїми власними, незброєними хлопами!

— Ще є час і можливість, пане Янушу, виїхати з Львова... — сказав пан Преслав. — Через кілька днів може бути вже запізно.

— Мало я тепер покладаю надії навіть на наше військо! — відповів пан Януш. — О, Боже правий!... Де ж ті славні наші лицарі, що з Жолковським, Степаном Баторієм та Ходкевичем дивували світ своєю відвагою?

Пан Преслав став ближче до пана Януша і почав говорити стиха.

— Зверніть увагу на те, пане Янушу, що у Львові більше схизматиків-українців, ніж католиків. Гляньте, як вони радіють, побачивши на обрії козаків, і як вороже поглядають на нас. Ми тут маємо ворогів не тільки за містом, а навіть у самому місті!

— Чи можливо ж підводити тут під небезпеку таку красуню, як панна Галина? — сказав пан Струс, закручуючи вуса і пускаючи дівчині очима таких бісиків, що, здається, пройняв би серце навіть мертвої.

Проте дівчина лишилася непохитна.

— Чи не про себе пан Струс турбується?... — з посміхом сказала вона. — Я не боюся козаків!

— О, падаю до ніг перед відвагою молодої панни! — говорив Струс, кланяючись і брязкаючи перед панною острогами. — От вам слід би було керувати нашим військом, а не панові Домінику!

Сонце тимчасом схилилося на захід. З байраків вилазив сивий туман і скоро піднявся завісою між козаками й мурами Львова.

Всі рушили з мурів у місто до своїх хат.

Коли Галина з батьком наблизилися до сходні, що спускалася з мурів, великий натовп відлучив її від батька і від небажаних залицяльників. Не маючи сили прокласти собі стежку, вона посувалася разом з натовпом і була вже недалеко сходні, коли почувала у своїй руці згорнутий папірець, а разом з тим хтось біля самого її вуха проказав:

— Якщо ясна панночка хоче щось почути про козацького полковника Чарноту, то нехай смерком вийде у свій садок.

Молода дівчина вся палахнула румянцем з хвилювання і обернулася у той бік, звідкіля чула голос, але нікого, кого б вона знала, навкруг неї не було і тільки папірець у руці упевняв її у тому, що слова їй не уявлялися, а що голос справді говорив до неї.

Коли Галина, сховавши цидулку за комір керсету, зійшла униз, на вулиці вже чекав її стурбований батько, пани ж Преслав та Струс зійшли згодом, ремствуючи на нечемність натовпу, що не дав їм зійти по сходні раніше.

Будинок брата пана Януша, Стася, був невеликий, як і всі будинки, що містилися у старому місті. Дивився він на вузеньку вулицю всього трьома вікнами з усякого поверху. А поверхів було два та ще високе горище з вікнами і на тому горищі теж були досить добрі горниці. Позад дому спадав униз до ярка вузенький садок, засаджений бузком та вишнями.

У той то невеличкий садок і вийшла Галина після того, як уже добре смерклося. З цидулки молода дівчина вже знала, що її любий Іван живий і кохає її, та цього їй було замало і вона нетерпляче чекала тієї хвилини, коли почує від невідомого, де і як він бачився з козацьким полковником.

Нарешті, коли вже добре смерклося, вона зійшла, непомітно для інших, у садок і проминувши кілька куців, здибала високу чоловічу постать, запяту чорним запиналом.

Коли дівчина жахливо поточилася назад, невідомий відгорнув своє запинало і зпід нього виглянув

довгий, закарлючений ніс і рухливі вузьенькі очі рудого Лейби.

Галина не пізнала Лейбу, бо бачила його з пейсами та бородою.

— Хто ти? — спитала вона здивовано.

— Ой вай! Хороша панночка не пізнала рудого Лейбі у Збаражі цидулку до пана Чарноти, то я приніс їй відповідь. Ой, який він хороший пан! Неначе справжній шляхтич. Він у мене у корчмі вечеряв і подарував мені коня, щоб я врятувався.

— А що ж ще робив у Збаражі пан Чарнота? Чи не мучив він з своїми козаками поляків?

— Ой, панночко, що там було у Збаражі!... Ксьондзів вішали у костьолах на дзвіницях. Всіх поляків вбивали, а нас жидів, живцем у колодязі кидали. Страшний суд там був. Хто не втік — всі загинули!

— І пан Іван так робив? — неспокійним голосом спитала Галина.

Одно слово Лейби і серце дівчини назавжди відхилилося б від козака. Але жид її заспокоїв.

— Як то можна, щоб такий освічений пан, як полковник Чарнота, таке виробляв! То все Кривоніс, щоб упав на його голову гнів Єгови!

— Ти можеш знову віднести листа панові Чарноті?

— Ой вай!?! віднести у козацький табор? Хіба панночці невідомо, що козаки не лишають живим жодного жида. У мене жінка й діти. Мені треба скоріше тікати з Львова!

— А як би я хотіла його побачити... — зітхнувши, сказала Галина.

— Якщо панночка хоче бачитись з паном полковником, то нехай напише йому цидулочку, щоб

він прибув сюди, у Львів... А я ту цидулку перешлю з певним посланцем.

— Як? Щоб він прибув сюди у Львів? То його ж захоплять тут наші і засудять на кару!

— Лейба зробить це так, що ніхто опріч панночки не буде бачити козацького полковника, а після побачення виведе його безпечно за браму.

— Зроби це, Лейбо! — скрикнула Галина і трохи не кинулась цілувати старого жида.

Тільки радість її була недовга — вона пригадала, що Лейбі за його послугу доведеться добре заплатити, у неї ж було всього кілька талерів.

— У мене не буде чим Лейбі заплатити... журливо промовила вона.

— О, я з панночки й не взяв би заплати! Я такий вдячний панові Чарноті, що для нього все зроблю без грошей, якщо тільки Бог мені допоможе.

Після довшої розмови вони умовилися на тому, що завтра ранком панна Галина зустрине Лейбу недалеко найближчого костюлу і передасть йому листа до Чарноти.

XIII.

Підступивши з військом під Львів, Хмельницький покликав полковників і всю військову старшину у свій намет на вечерю, та щоб разом перемовитись і про військові справи.

Посеред гетьманського намету стояв довгий стіл, а на столі кілька джбанів з вином та медом. Посуд на столі була вся срібна, добута на війні від поляків, їжа ж за вечерею була проста: ковбаси, печений валах та кілька полумисків вареників. Пили за вечерею чимало. Всяк сам коряком наливав собі

у кухоль з джбану вина; тієї ж моди, щоб вино наливали пахолки або служниці, тоді ще не було.

Гетьман випив уже три кухлі венгерського і захоплював до того й гостей. Дехто з останніх уже й спянів так, що хоч би й до свого намету йти, та гетьман нікого зза столу не пускає.

Пийте, друзі мої й побратими! — говорив він, підливаючи декому вина власною рукою. — Пийте на славу козацьку й за щасливу долю неньки України! —

Коли всі випили, Чарнота звернувся до гетьмана:

— Давай же, батьку, прославимо завтра Україну на весь світ; добудемо завтра Львів. Нехай від завтра він буде рідним братом нашому славному Києву, бо Львів і Київ діти однієї неньки України! —

— Чого ж хапатися? . . . сказав Хмельницький. — Треба раніше обдивитись на мури та рівчаки та постріляти з гармат, а тоді бити на місто. —

— Нема чого й роздивлятися довго! . . . сперечався Чарнота. — Я тоді його добуду до обіда . . . Тільки дозволь! . . . —

— Гляди, щоб не обпікся! —

— Не бійся! Чарнота ще ніколи козацької слави ворогам під ноги не кидав! —

— Бити ляхів . . . Бити! — почали обзиватися й інші полковники. — Треба бити на них, поки не опам'яталися, бо як не візьмемо Львова враз, то бісового батька добудемо його з часом! —

Гетьман важив так, що опанувати Львовом не легко і щоб не виявляти перед старшиною свого небажання добувати його, рішив дати Чарноті самі наймолодші полки, маючи надію, що з ними військовий обозний у город не вдереться, а всетаки налякає поляків, і ті почнуть одкупатись.

— Ну, нехай буде по твоєму, — сказав він до Чарноти. — Дам завтра тобі кілька полків і йди з ними пополохай ляхів! —

Ранком другого дня Чарнота, довідавшись, що гетьман призначив на штурм Львова самі молодші полки, сів на коня і поїхав обдивитись на них.

Всі полки, кількістю десять тисяч людей, склалися з селян та ремісників, що тільки недавно підвели рахунки з своїми панами. Всі вони були з Волині, Поділля та Галичини, де повстання піднялося тільки останніми часами. Одежа на всіх була селянська, різнманітна: хто був у чумарці, хто у сіряці, а хто й у самій сорочці, не вважаючи й на осінь. На ногах не всі мали чоботи — багато козаків були у постолах. Озброєні козаки були здебільшого списами, проте чимало їх було з вилами й косами без ніякої іншої зброї; галицькі ж опришки були здебільшого з самими киями, через що їх і прозвали кияшниками. Рушниць у молодих полках було обмаль, тай ті, що були, годилися тільки для полювання, а не для бою.

Не вважаючи на такий склад своїх полків, Чарнота не журився, бо він уже надумав, як добути Львів майже без зброї.

— Що ж, па́нове молодці... — весело звернувся він до козаків — будемо бити ляхів? —

— Та вже ж не милувати їх еретичних синів! — відповідали козаки. — Вони нам уже у печінках сидять! —

— Глядіть же, діти! — почав повчати козаків Чарнота. — Гетьман посилає вас у перший великий бій, щоб вивірити, чи справді з вас козаки будуть, чи може вам тільки телят пасти та сіяти гречку... —

— Не бійся, батьку! — залунало по полю — Від-

дячимо ляхам за їхнє знуцання. Багато вони пили нашої крови, напемося сьогодні й ми їхньої.

Та глядіть ще!... Тут у місті більша половина наших людей — українців. Щоб не було помилки... Щоб не вбити замість ворога свого брата; бийте тільки тих, хто сам погрожує вам своєю зброєю. На чуже добро очей не поривайте! Поки не заграють у сурми, ніде не спиняйтесь, хоч би перед очима золото було розкидане! Куди вестимуть вас полковники, туди й суньте міцним натовпом. Будуть ляхи бити на вас з гармат, та ви на те не вважайте... — Один раз мати на світ породила — один раз і помирати... А смертю своєю дітям вашим та меншим братам волю на весь вік добудете! Чи гаразд, діти! —

— Гаразд, батьку, гаразд! Помремо за рідний край!

— Ну, нехай вас Бог благословить і заступить Мати Божа! —

Чарнота зняв шапку й перехрестився у той бік, де саме вставало сонечко і де лишилася рідна всім Україна, а за ним позкидали шапки й побожно хрестилися всі молоді полки.

Наділи шапки. Чарнота подав гасло. Сурми заграли і різноманітні козацькі полки піші посунули міцними лавами на Галицьке передмістя.

Польського війська у передмісті було обмаль, а вали та засіки навкруг передмістя були невисокі й неміцні, і козаки як весняна повідь знесли всі перепони, вдерлися у місто і погнали поляків поперед себе вулицями. Рішуче оборонялися тільки католицькі монастирі і добування їх трохи загаяло козаків.

Всі найбільш заможні з мешканців передмістя, поскладавши похапцем деяке своє збіжжя на хури,

кинулися до Галицької брами Львова, щоб врятуватися за мурами. Вулицями счинився нечуваний гармідер і тисячі людей та возів збилися на мості, що був перекинутий через глибокий рівчак перед Галицькою брамою.

Цього тільки й чекав Чарнота. Він ще звечора надумав вдертись у город через браму разом з втікачами і тепер кинувся до мосту на чолі своїх полків.

Командант Львова Артішевський, побачивши, що підняти міст через натовп уже неможливо, звелів скоріше зачинити браму, лишивши втікачів козакам на поталу, та тільки й цього полякам зробити не вдалося, бо обхоплені жахом люди сунулися у браму щільним натовпом.

Почали тоді поляки палити у козаків з гармат, що стояли на мурах, та тільки й це не допомогло, бо хоч козаки й падали повбивані рядами, а всетаки натовпи їх сунулися до брами і були вже за кілька ступнів од неї.

— Нуте... Нуте, молодці! — гукав Чарнота. — Надавіть на ляхів!... Надавіть ще! —

— Жах обхопив поляків, що з стін дивилися, як козаки неупинною лавою линули до брами. Скрики розпуки почулися по мурах і перекинулися на вулиці й майдани городу. Аж тут несподівано, позаду козацького війська заграли у сурми, а до Чарноти прибіг сотник Криця з наказом гетьмана припинити бій і відійти геть від міста.

— Він з глузду збився! — гукнув у нестямі Чарнота. — Або він ще не прочуняв після вчорашнього венгерського!... Ми зараз мусіли увійти у Львів! —

— Сам не розумію, що сталося! — відповів Криця, — а тільки, як побачив він тебе біля мосту, зараз схопився, замахав булавою і гукнув мені:

»Біжи, спини його! Верни його! Це моя гетьманська воля.«

Чарнота почував себе тяжко ображеним, а проте не насмів не послухати гетьмана, і гнівний, суворий з насупленим чолом, повернув своїх козаків від брами і поїхав до гетьмана.

— Поглузував ти з мене, пане гетьмане! — сказав він, наблизившись до Хмельницького. — Коли б не Криця привіз мені твій наказ, я не пойняв би віри... Я подумав би, що мене хочуть зрадити.

Гетьман стояв веселий і ласкаво обхопив Чарноту рукою за плечі.

— Отже не сердься, голубе мій! Налякав ти ляхів, ну й буде з них! Там же, у Львові, більше наших, ніж ляхів — защо ж їх карати? Ліпше ми візьмемо з Львова великий окуп грішми, аніж без пуття поруйнуємо стародавнє місто.

Гетьман довго умовляв Чарноту не сердитись, і не пустив його з свого намету, поки той не згодився сісти з ним обідати.

А у Львові тимчасом дзвонили в усі дзвони і правили по всіх костьолах службу, воздаючи Богові за те, що заступив велике місто від руїни, а святі церкви від знущання й ганьби; ксьондзи ж, повчаючи людей, говорили, ніби бачили на небі святого Яна з Дуклі, котрий погрожував Хмельницькому і примусив його припинити штурм.

Увечері того ж дня Чарнота сумний ходив у наметі. Він не знав, чи у Львові пан Януш, чи повіз Галину кудись далі, а всетаки, ведучи козаків на штурм Львова, він мав надію, що може знайти там свою милу. Тепер же, коли гетьман виявив свої справжні думки, він стратив надію на те, що може скоро відшукати Галину.

Під ту хвилину козаки привели до нього не-

відомого чоловіка у міщанському, українському вбранні, кажучи, що міщанин той розпитував про Чарноту по табору.

— У мене, пане полковнику, є до тебе аж два листи! — сказав міщанин, вклонившись.

Чарнота зараз вгадав, що один з листів від Галини і, вирядивши козаків, нетерпляче вхопив листи й почав читати.

— Любий! — писала Галина, — як би я хотіла побачити тебе. Ми так близько один від одного. Нас розеднують тільки Львівські мури. Лейба говорить, що тобі легко прибути у Львів потай, а мені так багато треба тобі дечого сказати.. —

У другому листі писав Лейба:

Якщо ясновельможний пан полковник хоче бачити ясну панночку у Львові, то нехай убереться у міщанське вбрання і приходять завтра серед ночі до Босяцької фіртки, що біля єзуїтського монастиря, а я там пана зустріну. Та ще пан мусить принести з собою тисячу злотих, щоб було чим засліпити очі вартовим; тому, хто подасть цього листа, треба окремо заплатити за послугу сто злотих. —

Прочитавши листа, Чарнота розпитав посланця, як потрапити до тієї Босяцької фіртки, про котру писав Лейба, і, заплативши йому сто злотих, доручив передати Лейбі клаптик паперу, написавши на тому клаптику тільки слово »прибуду«.

На другий день Чарнота пішов у завойоване ним Галицьке передмістя, де тепер стояло кілька полків козаків, і купив собі на базарі міщанське вбрання; а увечері, написавши гетьману, що йде потай у Львів, щоб принести йому звідтіля певні вісті про ворожу силу, він пішов через передмістя до Львова.

XIV.

У той саме час, коли Чарнота лагодився йти у Львів, у напівтемному льосі одного з будинків городу рудий Лейба радо тер собі руки і, мацаючи себе за корінці волосся, що почало одростати на тих місцях, де колись були пейси, мало не стрибав навкруг своєї дружини.

— Чи ти, Лейбо, не здурів? — питала Рівка. — Гої за стінами палять з гармат; не сьогодні — завтра може Бог прийме наші душі, а ти крутишся й радієш, немов би заробив сто злотих!

Лейба глянув на жінку зпогорда.

— Сто злотих? Пхе!... На сто злотих Лейба тепер не хоче й дивитись! Ми, Рівко, станемо сьогодні багатирями, а через кілька днів поїдемо звідсіля до Варшави!

— Отже й правда, що ти зсунувся з глузду. Як ти забагатієш, коли у нас тут немає ніякої торгівлі?

— Що та торгівля? Я сьогодні зароблю стільки, скільки торгівлею не заробив би за все життя!

На розпитування Рівки Лейба нічого не хотів відповідати і скоро, одягши на себе новий лапсардак, вибіг з хати.

Через півгодини Лейба наблизивсь до будинку, де жив пан Януш, і послав челядинця сказати, що йому потрібно бачити старого пана.

Пан Януш звелів покликати жида до своєї горниці і той пішов до нього на другий поверх. Поки Лейба переходив двором, його побачила у вікно Галина і перестріла на сходні з надією знову дістати листа з козацького табору. Вона помилилася та не зовсім: Лейба ткнув у руку клаптик папірцю,

де його рукою було написане »сьогодні о півночі у садочку«.

Старий шляхтич не зразу пізнав Лейбу, так що тому довелося нагадати панові ту ніч, коли він з дочкою ночував у Лейбиній корчмі у Константинові.

— По якій же ти справі? спитав пан Януш, здивовано оглядаючи Лейбу.

Лейба приклав палець до роту і показав на двері.

Зрозумівши, що жид має говорити щось таємне, пан Януш позачиняв двері. Але Лейбі й того було не досить — він позачиняв ще й вікна і обдивився, чи немає кого під ліжком та у шафі і тільки скінчивши свій огляд став напроти пана і сказав з таємницею:

— Яснішому панові треба везти доньку у Варшаву... а я можу за тисячу злотих добути панові добрий ридван з кіньми.

Пан Януш здивувався.

— Хто тобі набрехав, ніби я хочу тікати з Львова?

— Ну, я так собі міркував... Адже ласкавому панові годиться держати панночку далі від козаків...

— Всім нам треба бути далі від козаків, так ми ж тут за мурами й за гарматами!

— О, вельможний пане!... Як уже козак у когось закохався, то його й мури не спинять!

— Що ти верзеш? говори мені навпрямки! —

— Я так собі гадав, що вельможному панові відомо, як дуже панна Галина, нехай буде здорова, закохана з козацьким полковником Чарнотою.

Старого шляхтича обурило й розпалило те, що хтось, oprіч нього, знає про кохання його дочки, і він, скочивши з місця, вхопив Лейбу за горло.

— Задавлю тебе, пархатий! Як насмів ти таке брехати?

— Ой, вай мір! Не давіть так, пане, а то вже нічого не будете знати про те, як панна Галина будуть цю ніч женихатися з паном Чарнотою!

Пан Януш випустив Лейбу і жахливо поточився від нього.

Як? Тут у Львові буде Чарнота? Яким робом він тут опиниться... І як те може статись, щоб він побачився з його дочкою?

Приголомшений цими питаннями, він важко сів на софу і після мовчанки проказав:

— Зараз говори все, що ти знаєш... та гляди, якщо набрешеш, то я розправлюсь з тобою своєю рукою!

— Я скажу, скажу... та тільки... — Лейба простяг праву руку і почав ловити пальцями повітря. — Невже ласкавий пан гадає, що жид нічого не витратив, добуваючи такі відомості?

— Ах ти Юдина душа! тобі за все треба платити гроші.

— Нехай Бог мене скарає, коли я візьму з пана щось лишне. Я бідний жидок витратив свої останні гроші... Мені дуже заболіло серце з того, що донька такого шляхетного пана закохалася у схизматика...

— Не муч уже... говори, скільки хочеш грошей!...

— Як ласкавий пан дасть мені три тисячі злотих, то я приведу його саме туди, де панна Галина буде женихатися з козаком.

— О, проклятий!... яку загнув суму! Ну та нехай вже: я дам тобі ті гроші, як не збрешеш. Говори!

Жид мовчав, смикаючи себе за корінці відрізаної бороди.

— Чого ж ти мовчиш, Юдо? — скипів шляхтич.

— Ой, ласкавий пане! Тепер такі часи, що обіцянки — цяцянки. Чи будемо ми до завтра живі, чи ні — не знаємо. Я дам панові до рук козацького полковника тільки після того, як пан дасть мені до рук три тисячі злотих.

Пан Януш ще з Збаражу був при грошах, бо його стосунки з родовитою шляхтою дали йому можливість легко позичити потрібну суму. Після слів Лейби він пішов до шафи, помацав там по шухлядках і подав Лейбі загорнутий у шовкову хустку стовпик золотих грошей.

Лейба наблизивсь до столу, розгорнув хустку, перелічив гроші і, загорнувши їх обережно знову, сказав, ховаючи гроші у кишеню:

— Нехай цю ніч вельможний пан не спить і дожидає мене до себе.

До монастиря єзуїтів, що стояв у ряд з Львівськими мурами, біля півночі, підходив Чарнота. Наблизившись до окопів, він справді побачив на другім боці їх фіртку, що звалася Босяцькою через те, що ченці цього монастиря ходили босі.

На мурах і по баштах єзуїтського монастиря стояло військо, озброєне коштом самого монастиря і тільки йому підлежне. Набрано воно було з усяких безробітних людей та харцизів, хоч би вони були поляки чи українці, і через те підійти до таких людей з грошима Лейбі було дуже не трудно.

Біля самого окопу Чарноту зустрів Лейба і повів стежкою до великого рівчака. Міст через той рівчак тепер був піднятий і Чарноті довелося сходити

у ривчак дуже крутою стежкою, котру ще здавна протоптали ченці, бігаючи ногами у передмістя. Зійшовши на дно ривчаку і видравшись по такій самій стежці на другий бік, Лейба підвів Чарноту до залізної фіртки і спитався.

— Пан полковник приніс гроші?

Чарнота вийняв гаман і подав жидові.

— На, еретичний сину! Знаю, що все собі візьмеш, а вартовим даси хіба по пять злотих!

— Ай!... Ласкавий пан зник жартувати!

Лейба весело посміхнувся, сховав гроші у глибоченну кишеню свого лапсардаку і взявшись за залізну обручку, приковану до фіртки, тричі брязнув нею. У фіртці відчинилося віконце і вартовий, пізнавши Лейбу, відсунув великого залізного засова і пропустив як Лейбу, так і Чарноту.

Проминувши фіртку, Лейба повів полковника довгими суточками і вивів на монастирський двір, проминувши ж його, вони знову увійшли під мури і врешті вийшли на вулицю міста.

— Тепер підемо прямо до красуні панночки, — сказав Лейба. — вона певно вже чекає пана.

Вони хутко йшли вузькими вулицями. Город уже давно спав і тільки собаки, налякані за останні дні вибухами гармат і гвалтом людей, брехали й вили попід ворітьми.

Через кілька хвилин Лейба привів Чарноту у садок, де його мала дождити Галина, і лишив самого, сказавши на останку:

— Тут пошукайте; а я не буду панові заважати.

Галина давно вже сиділа у садочку на лаві. Від часу, що вона розлучилася з Чарнотою, багато думок пробігло у її голові. Слова батька, що ліпше

Йому бачити свою дочку у труні, аніж в обіймах хлопа — схизматика, глибоко запали їй у душу і боляче там відбилися. Знаючи вдачу свого батька, вона вірила, що сказане ним він дійсно думав і почував. Покинути батька і відцуратися його навіки молодій дівчині не дозволяло сумління, зректися ж милого не мало сили серце... і Галина мучилася у боротьбі й ваганні, намислюючи, як би прихилити батька до козацького полковника.

Одного разу, у розмові з паном Преславом, Галина почула, що були такі випадки, коли значні козаки переходили у католицьку віру і тоді король дарував їм шляхетство. Почувши про це, молода дівчина повеселішала. Їй гадалося, що коли б Чарнота перейшов до католицтва, то її батько зразу б прихилився до нього і сам через короля добув би йому шляхетство, а разом з тим зникли б і всякі перешкоди до її шлюбу з коханим козаком.

Про цю свою думку Галина й хотіла говорити з Чарнотою, дожидаючи його у садочку.

Покинутий Лейбою полковник лишився сам серед кущів бужку. При світі місяця він розглядив покручену по садку стежку і невеликі з пожовтілим вже листям вишні. На догад він пішов за кущі і за першою ж їх купою побачив Галину, у білому, легкому як на ту осінню пору, вбранні.

— Кохана моя! — злегка скрикнув козак, простягнувши руки до своєї милої.

— Любий!

Галина була у його обіймах. Він палко її цілував і разом милував як дитину.

— Ти змарніла, моя зіронько... говорив він, сівши поруч з нею на лаві і придивляючись до дівчини зблизька. — Ти зблідла... очиці запали!

Скажи, мабуть батько дорікає? . . . Ненавидить мене?

— Ах у мене стільки думок у голові! Нам неможливо гаяти часу, а говорити треба так багато. Батько ненавидить тебе тільки через те, що ти козак і схизматик. Перейди, любий мій, у мою віру і я певна, що батько не тільки згодиться тоді на наш шлюб, а ще й добуде тобі шляхетство. Тобі не треба буде навіть вертатися до козацького табору: скажи батькові про свою згоду і ти поїдеш разом з нами до Варшави.

Рука козака, що горнула до себе її стан, непомітно однялася і козак, відхилившись від дівчини, дивився на неї здивовано:

— Чи від тебе ж оце, Галочко, я таке чую? Невже ти гадала, що я можу зрадити своїх братів і Україну?

— Ні, я не хочу, щоб ти був зрадником! Я не прошу, щоб ти йшов битись на своїх. Ми поїдемо у Варшаву, а там скоро скінчиться війна; ніякої ворожнечі між поляками й козаками не буде — всі знову будуть дітьми однієї матері Річі-Посполитої, і ти повернувся б на Україну шляхтичем, тільки вже не один, а зо мною, своєю дружиною.

— Ти сказала, що була б мені дружиною! Спасибі, серденько! Я без міри кохаю тебе . . . Я весь вік на руках тебе охоче носив би, та тільки думки у мене зовсім інші, ніж у тебе: я лишуся козаком довіку, а ти, якщо кохаєш мене, повинна стати українкою!

Серце Галини спинилося у грудях. Ті надії, що їх вона кілька днів виховувала у своїх думках, зникли від одного слова козака, що не тільки не хотів сплячитись, а навіть вимагав, щоб вона, родовита шляхтянка, стала українкою. Вона почула себе об-

раженою і горда, навіть гнівна, відкинулася від нього.

— Як? Мені зрікатися шляхетства і своєї віри, та стати козачкою?

— Я не примушував би тебе цуратися своєї віри, що ж до того, як жити, то ти сама б побачила, що прості та щирі козацькі звичаї далеко миліші серцю, ніж пиха та бундючість вашої шляхти. Якщо ти справді любиш мене, Галю, то підеш туди, куди я тебе поведу.

— Батько ніколи того мені не дозволить. Йому легше буде бачити мене у труні, аніж козачкою!

— А ти батькові й не говори нічого, а прямо підемо зо мною зараз до козацького табору і я виражу тебе, поки ведеться війна, до матері покійного мого побратима Ганжі.

— Так от яке твоє кохання! Ти за ради мене нічого не хочеш зробити, я ж повинна для тебе зріктися й шляхетства й батька! —

— Серденько мое... — сказав він щиро. — Дуб не веться навкруг хмілью, а хміль навкруг дуба. Не козак іде за дівчину, а дівчина за козака.

Він знову пригорнув її до себе і почав милувати.

— Щастячко мое! Пригорнися до мене з щирим серцем, обвийся рученьками навкруг мене, як хміль навкруг дуба, і доручи мені свою долю!

Галина не мала у собі сили ухилитися обіймів козака. Їй було так тепло, так любо біля його могутніх грудей; проте розум говорив їй зовсім інше: він вимагав, щоб за ради батька вона зріклася цього щастя, і дівчина рішила перемогти себе.

— Прощай, моя доленько!... — сказала вона, важко зітхнувши. Не бути мені, Йване, за тобою! Я не покину батька, бо він вмер би з нудьги й образи... я не вбю свого батька!

— Проклятий схизматик! — почувся у ту мить за кущів голос пана Януша. — Як насмів ти дотронутись до моєї дитини!

Перед очима Чарноти й Галини з'явився гнівний і запалений пан Януш, а слідом підбігали пани: Преслав та Струс і чимало челяді.

— Хапайте цього харциза! гукнув старий шляхтич до челяді. — Канчуків сюди! Я забю тебе, проклятий хлопе, канчуками за честь свого шляхетного роду!

Преслав та Струс вихопили шаблі, а челядь кинулася до Чарноти, але він вихопив з халяви чобота ножа і прихилився спиною до куща, гукнувши:

— Назад! знайте, що живим я вам до рук не дамся!

Побачивши у руці козака ножа і розглядивши, яким вогнем засвітилися його очі, челядь поточилася від нього геть, а пан Струс заховався за пана Преслава. Тільки останній та пан Януш з шаблями у руці наступали на полковника.

— Стійте! — кинулася поміж них Галина. — На кого ти батьку підняв свою шаблю? Кого ти нахваляешся забити канчуками? Того, хто врятував тебе від смерти?

Пан Януш спустив свою шаблю у ваганні.

— Прокляття!... Я заплачу йому за те, скільки він хоче! Я згоден заплатити грішми й скарбом, та тільки не тобою.

Він зразу схаменувся: стромив свою шаблю у піхви, звелів челяді відійти геть і чемно звернувся до Чарноти.

— Козаче! Я вдячний тобі за те, що ти врятував мою дитину від ганебного мордування хлопів у Пилівському замку і заплачу тобі грішми, скільки ти скажеш. Візьми три, п'ять, десять тисяч дукатів,

та тільки відсахнися від моєї дитини — вона тобі не до пари.

— Козаки не продають ні своєї чести, ні свого серця... — відповів Чарнота. — Я покохав твою дочку і не зречуся її, поки вона сама не одсахнеться від мене!

— То я примушу тебе відчепитися від неї! — скрикнув пан Преслав. — Я покохав панну Галину і хочу зробити її своєю дружиною!

— І я... і я покохав! — забелькотав пан Струс. — Я теж хочу!

— Пане Янушу! — перебив Струс пан Преслав. — Дайте козакові вашу шаблю: нехай він стане зо мною до поединку! Я не зважаю на те, що я шляхтич, а він козак!

— І зо мною! І зо мною! — брязкаючи острогами, белькотав пан Струс.

— Як битись, то й битись! — відповів Чарнота. Кланяюся панові Янушу: позичте мені своєї шаблі!

У пана Януша очі засвітилися радістю, бо у нього виникла надія на те, що котрийсь з ротмистрів запровадить козацького полковника на той світ і він таким чином збудеться осоружного йому козака.

— За ради лицарського звичаю, я згоден дати свою шаблю! — відповів він.

Чарнота сховав ножа у халяву чобота, взяв з рук старого шляхтича шаблю і схрестив її з шаблею пана Преслава.

— Не робить цього! — скрикнула Галина і хотіла розвести бойців, але вони вже сцепилися і шаблі їх, виблискуючи при сяйві місяця, розкидали у повітрі затяжне, слизьке брязчання.

— Не мішайся, дочко! — відвів Галину рукою старий шляхтич.

— Ох, — зненацька простогнав пан Преслав і поточився до куща, випустивши шаблю додолу.

— Прокляття! — скрикнув пан Януш. — Це шайтан, а не козак. Він глибоко розсік пану Преславу плече!

— Кров!... Кров! — злякано гукав пан Струс, не знаючи, за кого б тепер йому заховатись.

Пораненого шляхтича посадили на лаву, де кілька хвилин до того сиділа Галина з Чарнотою. Він був блідий і просив пити. По контуші його цівкою збігала кров.

— Гей, челядь! — гукнув пан Струс. — Пана треба відвести у будинок і перевязати поразу.

Побачивши, що молодий шляхтич хоче вести пораненого, пан Януш спинив його:

— Маю надію, що пан помститься за товариша... Біля пораненого походить моя дочка!

— Так... так!... — забелькотав пан Струс. — Тільки іншим разом... Тепер же я сам відведу свого товариша...

З тим молодий шляхтич разом з челяддю повів пораненого у будинок, а слідом за натовпом, журливо схиливши голову, пішла й Галина.

— Галю!... — скрикнув їй услід Чарнота. — Скажи ж мені хоч єдине слово!

Вона спинилася і, дивлячись на нього з коханням і розпукою, довго вагалася у боротьбі з своїм серцем.

— Прощай!... — нарешті промовила вона тримтючими устами і зникла за кущами.

Почувши у голосі дочки рішучість відцуратися козака назавжди, пан Януш немов удруге на світ народився. З душі його спав великий тягар і, приймаючи з рук Чарноти свою шаблю, він сказав:

— Пане Чарнота! Твоє життя зараз у моїх руках.

Досить мені дати вістку пану команданту про те, що у Львові козацький полковник, щоб тебе було захоплено і замордовано на мурах Львова, на очах твоїх товаришів. Але памятаючи, що ти колись врятував мене й мою дочку, я дарую тобі життя і пускаю вільно йти з Львова, як ти й прийшов сюди; надалі ж я подбаю про те, щоб Галині вже неможливо було з тобою побачитись. Тепер ми поквитувалися.

З тим старий шляхтич повернувся і пішов у будинок, лишивши Чарноту самого.

XV.

Лишившись у саду насамоті, Чарнота деякий час не знав, що йому почати й куди йти. Дівчина, котру він щиро покохав, погордувала ним. Вона не схотіла з шляхтянки стати козачкою. Він зрозумів це як зневагу до себе, і почуття образи, що прокинулося у серці козака, допомогло йому прочуняти від чаду кохання.

— Добре б я ускочив, — подумав козак, коли б узяв за себе таку, що гордувала б мною, своїм чоловіком! Бувай здорова, дівчино! Отой залицяльник, що все брязчить біля тебе острогами, мабуть більше тобі до пари! —

Постоявши кілька хвилин у задумі, він рішучо повернувся і пішов повз будинок до вулиці. Хоч Лейба й забрав силу грошей і від Чарноти і від пана Януша, проте він ще рахував, що його справа не скінчилася: на козацькому полковникові він намітив собі забагатіти. Лейба гадав, що пан Януш або замкне Чарноту десь у своєму будинкові і буде мордувати, або передасть командантові на катування й страту. Як у тому, так і у іншому випадку

він мав на мислі, за великі гроші, визволити полковника і вже намітив собі, що візьме з нього десять тисяч злотих.

З такими думками Лейба ховався за рогом будинку, нетерпляче дожидаючи, на чому скінчиться справа, і був дуже розчарований, побачивши, що Чарнота вільно йде вулицею. Серце його навіть занудьгувало за здобиччю, що тікала з його рук... Але через хвилину його меткий розум вже надумав, як полагодати свою справу.

Мов хижий гад поплазував Лейба за полковником і, оббігши кілька будинків, вийшов на вулицю йому назустріч.

— А я все чекаю тут пана, щоб проводити до своєї хати! — сказав він, крутячи лапами свого лапсардаку, як пес крутить хвостом, запобігаючи хазяйської ласки.

Чарноту взяло сумління, чи не через Лейбину зраду його так застукали у саду з Галиною, і він грізний наблизивсь до нього.

— Гляди, Юдо: як довідаюсь, що ти мене зрадив, то не жити тобі на світі! —

Лейба ледве не присів до землі.

— Ой, вай! Я пана зрадив? За його добро? Та нехай мене земля не прийме!... Нехай я дітей своїх не побачу!...

— Ну, годі! — сурово перебив Чарнота. Будеш тепер клястись півгодини... Веди мене зараз за браму! —

— Ой, пане!... Того тепер ніяк не можна! Варта вже змінилася і біля фіртки зараз стоїть такий собака, що його ні за які гроші не купити.

— Так що ж тепер робити? —

— Завтра звечора знову стоятиме той, що сьогодні нас впустив. Тоді я пана й виведу; зараз же

прошу до моєї господи: там пан і переховається до завтрішнього вечора. —

Чарноті нікуди було дітись. Довелося піти за Лейбою у його льох, де перебувала вся його сімя. Там Лейба накидав йому на долівку якогось шмаття і Чарнота поклався було спати, та тільки заснути не мав сили, бо від шмаття й долівки йшов такий важкий дух, що сон ніяк не брав козака і прокрутившись де-як до світу, він нишком, не збудивши нікого, вийшов на вулицю.

Вулиці у Львові у ті часи теж були смердючі; та після Лейбиного льоху повітря на дворі здалося Чарноті як після дьогтю мед.

Здибавши на вулиці двох перекупок, що несли одна на довгій палі бублики, а друга на дошці паляниці, Чарнота догадався, що вони йдуть у базар і пішов слідом за ними.

— А ксьондзи говорять... — почув Чарнота оповідання однієї з перекупок, — наче вчора над містом розійшлося небо надвое і звідтіля святий Ян з Дуклі посварився на козацький табор. Так Хмельницький, як побачив таке диво, тай говорить до козаків: не можна нам добувати Львів, бо побе нас святий Ян... Тай відступився від брами. —

— Брешуть вони, оті ксьондзи! — відповіла друга жінка, перекладаючи дошку з паляницями з одного плеча на друге. — Так би Хмельницький і злякався б їхнього, католицького святого! Хіба б же він не попросив наших святих, щоб відогнали їхнього Яна! —

— Та ще що я чула... — почала знову перша жінка. — Неначе у Бурлюка у хаті ляхи витрусили цілу купу зброї.

— Чула й я це, голубонько. А зброя та кувалася

на ляхів. Так ляхи мають завтра Бурлюка четвертувати. —

— Ох, сердешний! —

— Та це ще ніщо! А от у єзуїтському монастирі вчора отруїлося за трапезою аж тридцяттеро душ! Кажуть, єзуїти навмисне їх отруїли. —

— Защо ж? —

— Щоб менше у Львові було русинів, а більше поляків! —

— Та чого ж то русини пішли трапезувати до єзуїтів? —

— Та то ж усе втікачі з передмістя. Куди ж їм подітись? Сюди поховалися, а тут нема чого їсти... Єзуїти ж закликають всіх до себе харчуватися: і католиків і наших, та тільки садовлять за окремі столи, та католиків годують, а нашим підсипають отрути.

Слухаючи ту розмову жінок, Чарнота дійшов до базару. Там чимало народу ночувало попід крамницями і тепер прокидалося.

— Як же його тут жити?... — говорив один чоловік своїй жінці й дітям, показуючи їм паляницю. — За оцю паляничку злогого віддав. —

— Ох, Господи! — бідкалась жінка. — Куди ж нам у світі Божому подітись?

— Куди? — обізвався Чарнота. — До своїх треба було тікати... До козаків — а не до ляхів, ворогів наших! —

— Так люди ж лякали, наче козаки нікого не милують!

— Брехня!... — доводив полковник. — Ляхам та жидам справді немає від них милосердя, бо й

вони козаків не милували, а своїм вони ще й харчі дають і добро всяке. —

Чарнота купив собі дещо поснідати і ввесь день вештався по Львові, умовляючи людей, де вони траплялися купами, щоб не боялися козаків, а ставали б на їхній бік.

Поки Чарнота ходив по базару* та прислухався до розмови людей, Лейба, не знайшовши його ранкам у своїй хаті, почав було турбуватись, але далі, зваживши, що козак неодмінно повинен буде увечері прийти до нього, заспокоївся і, нап'явши свого найкращого лапсардака, пішов до найлютішого ворога грецької віри й козацтва пшеора*) езуїтського монастиря.

Пшеор Дукша ввесь той день був дуже заклопотаний. Ранком він був на нараді у команданта, при якій була вирішена одна дуже таємна справа. У Львові було мало припасу харчів, у передмістях же, де тепер розташувалися козаки, були цілі скирти незмолоченого хліба і повні вінбари зерна та борошна. Зважаючи на це, військові начальники, у тому числі й пшеори монастирів, що самі були командантами по своїх монастирях-замках, обмірковували, як би погіршити становище козаків, щоб не сиділи вони по передмістях на готових харчах, а стояли б у холодному полі. Багато підчас наради розмовляли, сперечилися й докоряли радники один одного, а ні до чого не договорилися, поки врешті пшеор Дукша не сказав страшного слова.

— Передмістя треба спалити! —

Зпочатку всі злякалися думки, щоб лишити без притулку стільки людей, кілька жило по передмістях, та скоро Дукша всіх заспокоїв:

*) Ігумена.

— За ким пани побиваються? — спитав він. — Зараз у передмістях лишилися самі схизматики, католики ж всі збіглися сюди! —

Ці слова рішили долю передмістів і пшеору езуїтів було доручено упорядкувати підпал Галицького передмістя, а пшеору кармелитів Краківського.

Повернувшись з наради, Дукша зібрав до себе десять найслухняніших ченців і звелів їм перше всього заприсягти на хресті, що вони нікому не розкажуть про те, про що він їм буде наказувати, і тут же наказав, щоб увечері вони попереодягалися міщанами, пішли у Галицьке передмістя і підпалили його у десятьох місцях.

Не вспів пшеор вирядити ченців, як йому сказали, що до нього домагається доступитись невідомий жид. Збагнувши, що по дурному жид не насміє прийти до нього, Дукша звелів допустити його.

Лейба увійшов, низько кланяючись.

— Може мені й не годиться уступати у світлицю до найяснішого пана пшеора, та тільки бажання врятувати і ваші і наші святі церкви від наруги гоїв-схизматиків примусили мене до того.

— А що саме ти маєш говорити? — сказав Дукша, сидячи у своєму високому й великому кріслі, що скидалося на королівський престол.

Лейба знову низько вклонився.

— Я нікчемний жидочок, все думаю собі та гадаю: чи не добре було б нам захопити якогось з прибічників Хмельницького? Чи не згодився б тоді цей злодій за викуп свого товариша відійти геть від Львова? —

— Ну й що ж з того? — гостро сказав Дукша. — Зрозуміло, що це було б добре. —

— Ото ж і я так міркую . . . витягши уперед свою довгошию голову, говорив далі Лейба. — А пан пшеор не пошкодив би грошей, аби дістати собі до рук найблизчого приятеля козацького гетьмана, полковника Чарноту?

— На це я не пошкодив би грошей, та чи можливо ж за гроші це зробити? —

Лейба лукаво повів очима.

— Коли б мені гроші, то я зумів би це зробити, найясніший пане пшеоре . . . —

— Як би ж ти це зробив? —

— Про те, найясніший пане, знає тільки старий Лейба . . . —

— Знаю, що ви жиди лукаві, як гади . . . — з огидою на виду сказав Дукша. — Та тільки й я не дурник, щоб дати тобі гроші може за брехню. Скільки ти вимагаєш грошей за Чарноту? —

— Пять тисяч злотих . . . —

— І у тебе повернувся язик просити такі гроші за козака?

Він не простий козак, а полковник, та до того ще й військовий обозний. —

Пшеор вагався не довго. Гроші він мав дати не свої, а монастирські, спокуса ж мати у своїх руках таку близьку до Хмельницького людину була дуже велика, бо від нього можна було допитатись про всі заміри козацького гетьмана і приборкати привідця козацького війська погрозами замордувати його найблизчого товариша.

— Твоя жінка й діти тут, у Львові? — спитав Дукша Лейбу.

— Тут, найясніший пшеоре! —

— Так ти приведи їх сюди до мене у заставу, а я тоді дам тобі ті гроші, що ти просиш; коли ж

ти приведеш до моїх рук Чарноту, тоді візьмеш свою жінку й дітей додому.

Лейба мало не підскаочив з радості, але вдержався і, відповівши про свою згоду з низькими поклонами, покинув монастирські покої пшеора.

XVI.

Чарнота повернувся до Лейби тільки увечері і застав його самого.

— Ай вай! Вельможний пане! — зустрів жид козацького полковника. — Чи можливо ж вам так довго ходити вулицями?... Боронь Боже трапилася б яка пригода... Вже смерклося, то нам час іти!... —

— Ну й добре, що не доведеться довго сидіти у твоєму смердючому кублі. Підемо. —

На вулиці було хмарно й вітряно. Вихор свистів по високих шпильях костьолів, скидав з дахів будинків важку черепицю і грюкав фіртками та ворітьми.

— От саме добра година, щоб панові тікати! — сказав Лейба, коли вони наблизились уже до брами монастирю. — Я виведу пана аж за окопи!

Скоро вони перейшли монастирський двір і уступили у ті саме суточки, що ними йшли й сюди. Там було темно так, що хоч у око стрель. Чарнота хотів було взятись за лапсардак Лейбі, щоб не стеряти його, та не намацав його ні спереду ні з боку себе. Жид зник, немов крізь землю провалився.

— Деж ти, еретичний сину? — гукнув козак, простягаючи руки наперед себе, щоб не вдаритись об стіну.

Тут раптом Чарноту схопило кілька пар рук під силки, напяли йому на голову якийсь лантух, зва-

лили на землю і, звязавши руки й ноги, понесли невідомо куди.

Все те сталося так несподівано й хутко, що Чарнота не встиг навіть вихопити свого ножа, щоб оборонитись. Він і не счувся, як його понесли вже по східні униз, а куди несли, хто ніс і нащо несли, — того він ніяк не міг зрозуміти.

Коли через якийсь час козака пустили з рук і, поставивши на кам'яну підлогу, зняли з голови його лантух, він побачив себе поміж кількох ченців у досить великому льосі. При світлі лоевої свічки, чорні постаті тих ченців з нап'ятими на голову високими, гостроверхими відлогами, здавалися пекельними примарами, що зібралися сюди на погибель людям, і хоч який відважний був Чарнота, а з несподіванки і у нього пішов поза шкурою мороз.

Проте козак не вірив у нечисту силу, скоро опанував собою і гадаючи, що сталося якесь непорозуміння, звернувся до ченців досить спокійно.

— Нащо ви мене узяли? Адже я йшов з Лейбою, а Лейба за мене заплатив.

Замість відповіді, ченці почали трусити Чарноту і, витягнувши з халяви його ножа — відобрали, облапавши добре всю його одяжку, нарешті посадовили на ослін.

— Зараз сюди прийде сам пшеор і буде з тобою розмовляти... — сказав один з ченців і вийшов з льоху.

Чарноті стало моторошно. Він зрозумів, що потрапив до рук езуїтів і знав, що ті не мали звички випускати козаків з своїх рук живими, бо й козаки, піймавши їх, не милували.

— Проклятий Лейба продав мене! — подумав він.

У льосі стало тихо, мов у домовині. Ченці знову

стояли понавколо нерухомі і мовчки, мов примари, топили у ньому свої очі зпід своїх чорних відлог. Через кілька хвилин Чарнота вже не мав сили видержувати їхні настирливі погляди.

— Чого баньки повитріщали? — сказав він сердито. — Не бачили козака, чи що? Знаю вже, що шкуру з мене живого будете драти . . . Деріть, коли ваше щастя. Було б і вам те саме ще позавчора, коли б гетьман не спинив моїх козаків! —

Ченці стояли таксамо мовчки й нерухомо. Це дуже дратувало Чарноту і невідомо, на чому б воно скінчилося, коли б під той час у льох не увійшов пшеор.

Попереду пшеора несли два паникадила з запаленими свічками, а позаду високе з рівною спинкою і великими мякими поручнями крісло. Подивившись на Чарноту зблизька, він сів у крісло і спитав:

— Ти козацький полковник Іван Чарнота? —

— Справді . . . — відповів Чарнота, — мене хрестили Іваном, а товариство обрало полковником. —

— Якщо ти подаси слово поводитись тихомирно, то я звелю тебе розв'язати.

Козак похитав головою.

— Того вже я не знаю, як я буду поводитись. Може пан пшеор ляятиме козацтво, або мою віру, а я того не подарую! —

— Все одно . . . — сказав пшеор — твої змагання були б даремні, бо тут моя влада, моя й сила! —

— На те б я не зважав, що твоя тут влада! — гостро відповів Чарнота. — Ліпше лиши мене зв'язаного.

Пшеор здивовано подивився на гордо підняте чоло козака і почав говорити до нього чемно й лагідно:

— Я чув, що ти маєш шляхетське виховання й

освіту і через те став дорадником гетьмана Хмельницького. Я не вчиню тобі нічого лихого і навіть випущу на волю, якщо ти напишеш гетьманові листа про те, що у нас у Львові дуже велика сила і що ти не радиш йому добувати місто.

— Овва! — кепкуючи сказав Чарнота. Тобто, щоб я збрехав? Яка тут у вас сила? Я ще вчора добув би вас, коли б гетьман не спинив! —

Очі пшеора засвітилися лютим світом і, вдаривши рукою об поручень крісла, він скрикнув:

— Ти повинен написати Хмельницькому те, що я тобі скажу! —

— А як я не послухаюсь? — з завзяттям у голосі сказав Чарнота.

— Тоді ти вмреш! — ,

— Роби своє діло, коли твоє щастя! — рішучо відповів полковник. — Козаки не продають своєї чести за ради нікчемного животіння, як те зробили легкодухі ляхи під Корсунем та під Пилявою!

Пшеор, гнівний, скочив на ноги.

— О, проклятий схизматик! Ти, я бачу, запеклий злодій... Та тільки у мене є деякі пособники, що примусять тебе зробити те, що я схочу. — Відчиніть запону! — додав він до ченців.

Чарнота глянув у той бік, куди показував рукою пшеор, і тільки тепер помітив, що у льосі одна стіна була запрята запоною. Та запона враз захиталася і розійшлася на двоє, а за нею на полицях, гаках і просто долі, виявилось кілька десятків струментів та приладдів для катування людей. Були тут залізні панчохи, що, розпікши на вогні, одягали людині на ноги; були шила, щоб виколювати очі, десятки всяких жигалів, щоб пекти ними людське тіло; ножі великі й менші, щоб вирізувати з шкіри ремінці; гострі кліщі, щоб ними виривати з живого

тіла шматки мяса; залізні каптани з гострими цвяшками у середині, щоб надівати їх на людей; крісло з цвяхами на сидінні; колеса схожі до прялок, щоб ними вмотувати з людей жили, і ще багато такого приладдя, що Чарнота не міг і вгадати до чого воно.

Защиміло у козацького полковника серце, коли побачив він всі ці струменти, бо розумів, що з них досить буде покоштувати одного, щоб уже не жити на світі, або лишитись навіки калікою. Хоч він і знав, що гетьман і без його листа не буде добувати Львова, а проте не хотів зганьбити себе брехнею і написати такого листа, якого вимагав пшеор.

— Дістався ворогам до рук, то треба загибати, — рішив Чарнота, — і, вдаючи з себе цілком байдужого до того, що бачив, проказав:

— Твоє щастя, езуїте! . . . Починай! —

Очі пшеора тепер горіли, як у звіря, що почув свіжу, гарячу кров.

— Одягніть йому на ліву руку рукавицю! — сказав він до ченців.

Один з ченців зняв з гака довгу аж по лікоть залізну рукавицю з голками у середині і, розчиняючи її надвое, сказав:

— Обидві б заразом краще!

— З правою підождемо, щоб було чим писати листа, — відповів пшеор. — Я все тіло йому пошмабую, все знівечу, тільки праве око та праву руку лишу! —

Поки езуїти захожувалися біля козака, Лейба правив своє діло. Як ми вже знаємо, він не хотів губити Чарноту, через якого так розжився, і до того мав на мислі, визволивши його, дістати від нього у подяку ще добрий стовп грошей. Дві сотні злотих знайшли йому двох щирих прихильників

між прислужниками пшеора, і він намовив їх вбігти у льох, де починалося мордування Чарноти, і перепинити те мордування, налякавши пшеора, а виходячи з льоху не замикати дверей. І в ту саме хвилину, коли чернець-кат хотів надівати козакові залізу рукавицю, двері у льох з грюком розчинилися і на порозі зявилося двоє ченців:

— Пане пшеоре, горимо! Подумя досягає покрівлі костьолу! —

Пшеор зрозумів, що його наказ вже виконано: передмістя горять і вогонь загрожує монастиреві. Доводилося почекати з кривавим бенкетом.

— Ну, подожди до ранку, запеклий схизматику! — з погрозою сказав він Чарноті і хутко пішов з льоху, гукнувши ченцям вже зза дверей, щоб вони замкнули в'язня.

Ченці натовпом побігли за пшеором. Двері грюкнули, залізний засов брязнув і все у льосі стихло.

Невесела ніч мала бути Чарноті. Доводилося усю ніч сидіти привязаному, чекаючи на другий день мордування. Проте козак був байдужий до всього. Він пригадав слова коханої дівчини про те, ще вона не хоче бути козачкою, і це полегшало йому звикнути до думки про смерть.

Сумні міркування козака перебило скрипіння біля дверей засову. Чутно було, що хтось помалу його одсовує. Згодом двері заскрипіли і відчинилися невеликою щілиною, а у тій щілині Чарнота побачив довгий, закарлючений ніс Лейби та одне з ехидних його очей. Далі врешті двері відчинилися і Лейба вужем проліз у льох.

— Ой, бідний пане!... почав він, зачиняючи за собою двері. — Чи не зробили вам чого лихого?

— Ти чого Юдо, прийшов? — з огидою на виду

спитав Чарнота. — Сам продав мене езуїтам, а тепер прикидаєшся, наче шкодієш?

— Нехай підо мною земля репне! Нехай лопнуть мої очі! Нехай я шабаша не діжду, коли я зрадив у чомусь пана полковника! — клявся Лейба і разом почав розв'язувати Чарноті руки й ноги.

— Щоб я зрадив того пана, що врятував мене від смерти? Скарай мене, Боже! Коли я довідався, що пана захопили езуїти, я зараз же кинувся додому, забрав усі, які були у мене гроші і, прибігши сюди, підкупив отих ченців, що вбігли й налякали пшеора і тих, що не замкнули дверей, а засунули тільки засова... Я не пошкодив всього свого, що загорював за свій вік, щоб тільки врятувати пана Чарноту з біди, бо знаю, що пан не скупий і як повернеться до козацького табору, то перешле мені і всі ці десять тисяч злотих, що я витратив, його рятуючи, і ті, що ще маю витратити, тікаючи зараз же з Львова, бо як одшукає мене тепер пшеор, то замордує у цьому самому льосі на смерть за те, що я визволяю свого дорогого пана!

— Чи ти не сказився христородавець? скрикнув Чарнота. — Де я візьму такі гроші? —

— Пхе!... Десять тисяч злотих? Та у пана гетьмана Хмельницького тепер повні кухви золотих дукатів стоять; то хіба він за життя свого товариша пошкодіє кілька тисяч злотих?

Руки Чарноти були вже розв'язані і він зараз же відпихнув від себе Лейбу:

— Чого ти тулишся до мого носу своїм смердючим лапсардаком. Геть до біса! Тепер уже сам розплутаюся!

Він хутко розмотав останні мотузки і став на ноги.

— Тепер скоріше виходьмо! — взяв Чарноту за руку Лейба.

— Почекай, жиде! — відповів той. — Ось я раніше поламаю їм всі їхні струменти, щоб не було чим мордувати людей!

Козак кинувся до полиць і почав розкидати й ламати всі єзуїтські приладдя.

Лейба жахливо хапав його за руки, благаючи спинити свої заходи і не губити себе й його, та Чарнота не звертав на нього уваги і, побачивши, що залізні струменти від рук мало псуються, захопив молот, що ним єзуїти перебивали мученикам маслаки, і почав трощити ним все, що кидалося у очі.

Грюк і брязкання розійшлися по всіх льохах і якщо ченці й не почули гупання молоту, то тільки через те, що на дворі у манастирі стояв під той час такий саме грюк і галас.

Нарешті Чарнота втомився і покинув молота на превелику радість Лейби.

Взявши тоді до рук свічку, вони вийшли з льоху. За дверима був ще другий, довгий льох з залізними обручами побіля стін.

— Ось тут — сказав Лейба — вони привязують тих, кого мають мордувати. Ченці мені говорили, що останні дні єзуїти покинули вже мордувати схизматиків, бо не мають часу. Тепер вони заманоють хрещених у свій двір хлібом і прямо кидають живих у колодязі, або труять їх, як пацюків.

Проминувши ще кілька льохів, Чарнота й Лейба почали підніматися по східні угору і наблизились до тих самих суточок, де козацького полковника було захоплено. З тих суточок, не вважаючи на зачинені двері, чути було галас і метушню людей.

Лейба загасив свічку і, відчинивши двері, потяг

Чарноту у натовп. Той натовп щільною масою сунувся з передмістя до Львова, рятуючись від пожежі, і потяг було за собою й Лейбу з Чарнотою, але останній, наставивши уперед своє могутнє праве плече, почав прокладати собі стежку до фіртки і хоч над силу, а всетаки продрався уперед і вийшов на повітря до окопів.

Тут перед очима козака розістлалося вогненне море. У передмісті палали сотні стогів сіна, скирти соломи, клуні, кошари, будинки й навіть церкви. Від великого полум'я схопився вихор і, піднімаючи цілі снопи запаленої соломи та оберемки сіна, крутив їх у повітрі і розкидав разом з безліччю іскор на інші будинки.

Долітали ті вогняні факели й сюди, до монастиря єзуїтів, і вони то й викликали переляк між ченцями.

Мешканці передмістя, міщани, рятуючись від вогню, бігли у Львів так само, як і голуби, що, покинувши свої захоплені вогнем кубла під стріхами, кружляли, осяяні полум'ям, по повітрі над Львовом. Гомін та галасування людей, разом з виттям собак, доповнювали гармідер і хто був свідком тих подій, не забув уже їх за все своє життя.

Огляdivшись навкруг себе, Чарнота ніде не знайшов Лейби і гадаючи, що той не мав сили видратись з суточок проти течії людей, пішов сам, і не на місток, а на знайому вже стежку через рівчак і попрямував до козацького табору.

Через пожежу у передмісті і турботу, Хмельницький не спав, і Чарнота, прибувши до нього, мало не до світу розказував йому про все, що бачив і що чув у Львові.

Почувши про те, як ксьондзи й єзуїти мордують у Львові українців і як вигубляють їх, Хмельниць-

кий дуже обурився і, стиснувши свої рясні брови докупи, грізно скрикнув:

— Не подарую цього ляхам! Як впущу у місто Перебийноса, тоді у лядській крові козаки по Львові човнами будуть їздити!

Проте цей вибух гетьманського гніву й почуття помсти продержався у серці його не довго, і на прохання Чарноти дозволити йому штурмувати завтра Львів, гетьман знову таки не дав згоди.

— Не бажано мені нічого такого робити, щоб навіки розірвало наше єднання з Річчю Посполитою. Жили ми з нею кілька віків, боронячись купно від невірних бусурманів, і, на мою думку, годиться нам жити спільно з поляками й надалі. Покарав я панів та гетьманів польських за їхні кривди, збив їхню пиху та на тому й скінчити треба. Проти короля я не піду і руйнувати таке славне місто, як Львів, не буду. Аби тільки зрозуміли ляхи, що з нами годиться їм поводитись, як з рівними, а не як з бидлом.

— Нічого того, про що ти думаєш, вони не зрозуміють... — відповів Чарнота. — А те, що ти лишиш єзуїтів та кармелитів без кари, вони зрозуміють як твою несилу і гірше не згодяться зріктися панування на Україні. Дозволь мені хоч той монастир зруйнувати, де мене хотіли мордувати.

— Ну, нехай буде по твоєму... — сказав Хмельницький після невеликої мовчанки. — Помстися за себе й за наших замордованих людей. Зруйнуй монастир. Та тільки гляди у місто не вдерайся, бо не будеш тоді мені приятелем.

Чарнота, хоч і не охоче, а мусів задовольнитись тим, що дозволяв гетьман.

На другий день ранком Чарнота з двома полками козаків наблизивсь до єзуїтського монастиря. Дим від пожежі передмістів застилав ще всі околиці, і військовий обозний зміг підкотити гармати, непомітно для поляків, мало не до самих мурів. Знизу Чарноті добре було видно башти й шпилі львівських костьолів, полякам же зверху, за димом, зовсім не видно було козаків. По стінах та біля монастирської фіртки товпілися ченці й жовніри, не сподіваючись нападу.

По гаслові Чарноти враз випалили десять козацьких гармат і з шпилів костьолів полетіла черепиця й дошки, а з мурів посипалася цегла. Ще дужче, ніж уночі, заметушилися ченці єзуїти. Похапцем замкнули вони фіртку й підперли її з середини колодами, а на мури почали вибігати пушкарі, щоб направляти гармати на козаків. Та було вже запізно: гарматчиків козаки вбивали з рушниць, а ядрами з своїх гармат на трісці побили фіртку й колоди та, перебігши через рівчак, вдерлися у ті самі суточки, що по них Лейба проводив Чарноту.

Найняті за гроші польські жовніри зразу порозбігалися і утікли з монастирського двору у місто; українці приєдналися до козаків, ченці ж хоч і змагалися, та недовго і, побачивши, що пшеор, захопивши шухлядку з золотом, подався за браму, у Львів, почали тікати слідом за ним.

Через кілька хвилин козаки вже хазяйнували у монастирі і одмикали всі келії, церкви, каплички й льохи. У одному з льохів Чарнота наткнувся і на Бурлюка, що про нього чув розмову двох перекупок у Львові. Він з чотирма товаришами сидів прикутий ланцюгом до стіни і сподівався собі сьо-

годні смертної кари. Як самому Христу, зраділи в'язні козакам і плачучи з радості розказували, що забрано їх сюди було за те, що вони кували зброю для повстанців.

По намові Бурлюка Чарнота пішов з козаками на другий монастирський двір і там знайшов набитий трупом колодязь, засипаний зверху землею, а поруч ще нескінчений другий глибокий колодязь... Таким чином оповідання, що їх Чарнота чув на базарі й від Лейби, справдилися.

— Кари ляхам!... Смерть всім еретичним си-нам! — почали гукати козаки, запалившись по-мстою.

Але карати не було кого. По різних кутках ма-настиря лежало всього кільканадцять трупів ченців, що не встигли утекти, останні ж були вже за бра-мою, переходити за котру козакам заборонив гетьман.

Лишивши у монастирі полковника Бурлая з Га-дячанами, Чарнота порадив йому витягти гармати на дзвіниці костьолів і палити звідтіля на місто, а щоб не пошкодити своїм, українцям, направляти гармати головним чином на найбільші будинки за-можних польських панів.

Сам Чарнота покинув монастир і, взявши з собою сотника Крицю, з його сотнею козаків, поїхав шля-хом понавколо Львова, щоб обдивитись, як можна обложити місто з півночі так, щоб перетяти всі шляхи до Львова і примусити поляків, як того хотів гетьман, відкупитись від козаків грішми.

Не до мислі було Чарноті бажання гетьмана. З того, що він бачив у католицькому монастирі, йому довелося ще більше упевнитись у своїй думці, що провалля між поляками й українцями все глиб-шає й ширшає і неможливо вже не то що засипати

те провалля, а навіть містка через нього перекинути. На думку козацького полковника кінець боротьби з поляками і воля України могли статись тільки після повного знеможення Польщі, а для того, на його думку, гетьманові треба було, не гаючись, користуватись своєю перемогою і якнайскоріше добивати підбитого ворога, поки не вдасться, добувши Варшаву, наступити йому на горло.

Міркуючи так, Чарнота болів серцем, передбачаючи, що через вагання гетьмана Україні доведеться ще багато пролити крові своїх синів, а може й знову бути у польським ярмі.

Серед полковників козацького війська одnodумцями Чарноти були Богун, Нечай та Джеджалій і з ними тільки він і поділяв свої невеселі думки.

Вже цілу годину їхав Чарнота у задумі, обдивляючись на яри та горби, розкидані могутньою рукою природи понавколо Львова. По тих ярах та байраках треба було завтра порозстановлювати залоги, і тепер військовий обозний обдивлявся, як зручніше те зробити. Та наблизився він до Лисої гори, що високо піднімалася на півночі від Львова. На тій горі стояв дуже давній замок галицьких князів з польською залогою.

Чарнота й Криця, ідучи повагом, любовали на високий замок з його, здавалося, недосяжними баштами, коли несподівано з вікон башт пішов сивенький димок і по долині розійшлася луна від вибухів рушниць і від гомону й гвалту людей.

Що робилося у замку, зрозуміти було не трудно, бо навколо нього можна було помітити цілі натовпи людей. Очевидячки козаки добували замок, хоч, як Чарнота знав, наказу на те гетьмана не було.

Полковник прискорив свого коня, але поки він

наблизивсь до замку, на башті його вже піднялася біла хустка і постріли з вікон припинилися. Знать було, що поляки складали зброю, бо всі натовпи, що були навкруг замку, тепер посунули у двір.

Вбігши слідом за натовпами під замкову браму, Чарнота побачив, що замок добули не козаки, а Галицькі повстанці, що не мали у руках ніякої зброї, опріч кийв. Піднявшись після приходу під Львів козаків з України, вони скінчили вже розправу з своїми панами по їх оселях і, слідкуючи за втікачами, доступилися до північного Львівського замку.

Трупи галицьких «кияшників», що валялися понавколо замку, свідчили, що селяни не шкодили свого життя, добуваючи ворогів.

Коли кінь Чарноти вбіг у двір, козацький обозний, не вважаючи на те, що загартований у бойовищах, вжахнувся: посеред двору кілька сот поляків, покидавши зброю, здіймали руки до неба, благаючи у селян милосердя, кияшники ж, не звертаючи уваги на їхні благання, розбивали їм голови важкими грабовими кийками.

Дехто з поляків, рятуючись від кийв, бігав по двору або ховався під вози й за інші заслони, та це не помагало: їх витягали звідтіля і скоро голови нещасних, під ударами страшних кийв, хряскали й кололися мов горіхи. Кров і мозок розліталися в усі боки, обкропляючи й людей, і будинки, й землю.

— Ганьба на вас! — гукнув Чарнота до кияшників. — Стійте! Вороги ж склали зброю й віддалися на ваше милосердя... Нащо ж ви вбиваєте неозброєних!

— Знаємо вже ми їх добре, наших гнобителів! — гукали у відповідь галицькі опришки. — Тепер вони навколюшках, а як ви підете від нас в Україну, то вони знову візьмуться нас катувати ще гірше, ніж

до цього. Від ляха врятуєшся тільки тоді, як убеш його!

— Наказую вам владою й словом гетьмана: спиніться! — гукнув Чарнота і звелів Криці заступити поляків своїми козаками.

Деяк козакам пощастило оборонити поляків, та тільки не скалічених між ними було вже небагато. Всіх бранців козацький обозний звелів повязати і під вартою вирядив до козацького табору, сам же з Крицею поїхав далі, шляхом до Краківського передмістя, лишивши опришків невдоволеними.

Коли вони відїхали від північного замку гонів з п'ять і піднялися на бугор, Криця спинив Чарноту за руку.

— Бачиш від Львова встає шляхом курява. Певне хтось з ляхів тікає!

Курява справді хутко посувалася шляхом у бік козаків, далі ж почала зникати у байраці.

— Прямують на Варшавський шлях... — Треба перепинити — може якісь вельможні, або вістники.

Козаки поїхали далі, на переріз Варшавському шляху, і теж почали зїздити у байрак. Через невеликий час вони почули тупотіння коней і гуркіт колес. Чарнота спинив козаків, дожидаючи, поки втікачі наблизяться, і скоро зза кущів вибігло три пари коней, запряжених у великий ридван з візниками на передку.

— Стійте! — гукнув Чарнота і, підскочивши разом з Крицею до передньої пари коней, спинив їх за віжки.

У ту мить з ридвану пролунав постріл і повз козаків з шипінням пролетіла куля, від балагули ж, що їхала позаду ридвану, почувся розпачливий гвалт знайомого голосу Лейби.

— Ой, леле! Тепер уже прийшов нам край. Ой, діточки ж мої любі! Ой, поріжуть же нас всіх гої!

Козаки миттю оточили ридван і балагулу, а декілька з них кинулося доганяти вершника, що їхав було поруч ридвану, та, побачивши козаків, кинувся тікати назад, до Львова.

Передавши коней козакові, Чарнота наблизивсь до ридвану: там сидів пан Януш з своєю дочкою. У руці старого шляхтича ще курився від постріла пистоль.

— Знову він?! О, прокляття! — скрикнув пан Януш, побачивши Чарноту.

Тепер треба знову вернутись до останньої ночі у Львові.

Сказавши тому, кого всім серцем покохала, своє останнє »прощай«, Галина хоч і пішла за пораним паном Преславом, що через неї постраждав, але не мала сили поратись біля його рани, а увійшла у свою горницю і з риданням впала чолом на подушку, ховаючи обличчя від людей. Одцуравшись за ради батька любого козака, дівчина зрозуміла, що хоч і перемогла своє серце, та не стала з того побідником, бо від цього дня життя їй буде не життям, а мукою.

Заставши дочку під той саме час, коли вона риданням виливала свою розпуку, пан Януш з серцем смикнув її за руку.

— Це моя дитина, родовита шляхтянка, так побивається за хлопом? — скрикнув він гнівно. — Ти примусиш мене до того, що я тебе зречуся!

Галина нічого не відповіла батькові, але його нечемність і погроза в подяку за її офіру, замість ласки, якої бажало й шукало її серце вкинули

у душу дівчини отруту і навіки відкололи її від батька.

Всю ту ніч у будинку, де жив пан Януш, не спали. Зпочатку був лікар і перевязував пораненого; далі у місті почалася метушня зприводу пожежі на передмістях, а врешті, вже світом, до пана Януша прибіг Лейба, раючи йому взяти за дві тисячі злотих ридван до Замостя і тікати з Львова.

— Я ледве добув для пана ридван, а для себе балагулу — говорив Лейба. — Прокляті фурмани, як тільки почалася пожежа, у двоє підняли плату. Ой, тепер неможливо лишатися у Львові й на один ден, бо може до тієї ночі козаки будуть у місті, і що тоді буде, проте страшно й згадати!

Пан Януш всетаки вагався, але після того, як Лейба повів його на башту й показав, що робиться на передмістях, він рішив їхати у Варшаву.

Зразу ж почалися збори, та тільки поки передав він пораненого пана Преслава до шпиталю, минуло півдня і виїхавши з Львова під вибухи козацьких гармат та серед великого замішання у місті, подорожні саме й потрапили на той час, коли Чарнота обїздив околиці Львова.

Ми вже знаємо, що пан Януш зустрів козацького ватажка проклонами; а що ж сталося з Галиною?

Зустрівшись очами з поглядом козака, вона пахланула румянцем і затулила собі вид руками . . . Їй соромно було дивитись у очі свого коханого, бо вона підчас останнього побачення говорила йому не щиро — не те, що думала й почувала.

Чарнота неначе зрозумів це, бо з одного погляду на дівчину гнів його на неї і почуття помсти розвіялися, як дим, немов їх і не було ніколи, а душею козака знову опанувало саме чисте й ніжне кохання до неї. Він стояв у замішанні, переводячи очі то на

повне гніву й прокляття лице старого шляхтича, то на ніжне обличчя своєї коханої, що визирало зпоміж її маленьких пучок.

— Я не влучив тебе, проклятий шайтан, з пістоля... — гукав лан Януш, вихоплюючи шаблю з піхов, — а проте ти не візьмеш моєї дитини, поки я живий! Тай, помираючи, я вбію її своєю рукою, щоб ти хлоп не став її володарем!

— Сховай свою шаблю, вельможний пане! — сказав Чарнота спокійно і журливо. Мені не треба такої дружини, щоб мною гордувала; не візьму я твоєї дочки і у бранки! Кохаю я її як душу — це правда... та через те ж і не хочу користуватися своєю силою й владою. Вези свою дитину, куди віз — я назвав би її своєю тільки тоді, коли б вона своєю волею прийшла до мене!

Шабля у руці старого шляхтича спустилася до низу.

— Проклинаю цей день... — сказав він — коли мені доводиться знову приймати милосердя від цього козака!

У ту хвилину від балагули почулося репетування Лейби.

— Ой, слава Богу! Пустіть мене!... Пустіть! — жид вирвався з рук козаків і опинився біля ніг Чарноти.

— Ой, яке щастя! Ой, леле!... Тепер будуть живі й діти мої й жінка. Бог з неба почув моління і послав сюди вас, пане Чарнота.

Постать переляканого жида була така кумедна, що Чарнота не вдержався від сміху.

— Чого ти так зрадив, жиде, неначе побачив рідного батька? Чи не думаєш часом, що я дам тобі десять тисяч злотих за те, що продав мене езуїтам?

— Не треба, ясновельможний пане! — скрикнув Лейба тримтючи. — Не треба грошей! Тільки душу врятуй мою і моїх діточок! Нехай пропадають ті мої двісті золотих, що я витратив, визволяючи пана . . . Далєбі, що витратив!

— Ну, що з ним робити? — звернувся Чарнота до Криці. — Не поганити ж нам об нього свої руки!

— Та що робити? Жид він, як жид — за гроші й у пригоді стане, за гроші й батька рідного продасть!

Чарнота витяг гаманця, одлічив купку грошей і подав Лейбі.

— На тобі, хриstopродавець, двісті золотих, їдь собі, куди їхав, та не попадайся мені удруге на очі!

Лейба з радісними очима підставив під гроші обидві свої брудні пригорщі, але тут йому впала у голову думка, що деякі козаки, побачивши у нього гроші, відлучаться від Чарноти, доженуть його на шляху і тоді вже доведеться йому попрощатись не тільки з двома сотнями золотих, а й з тисячами дукатів, що у балагулі лежали у мішечках під спідницею його Рівки, а може — навіть попрощатись і з душею.

Лейба враз став смутний і, схиливши на бік голову, проказав:

— Спасибі вельможному панові полковнику за ласку до мене . . . Та за таку добрість не хочу я його грошей! Нехай ці двісті золотих підуть козакам на горілку. Візьміть, пане Криця, ці гроші та розділіть на козаків.

З тим Лейба, тяжко зітхнувши, передав гроші Криці.

Чарнота хотів було вже дати волю своїм бранцям, коли тут до байраку спустився натовп козаків, ведучи у поводах коня з блідим, як крейда, паном

Струсем. Нещасний сподівався собі смерти і був ледве живий з переляку.

— А, та це мій знайомий! — сказав, сміючись, Чарнота. — Може тепер, пане Струсю, ми з тобою станемо та помірємося, чия шабля гостріша й довша?

— Змилуйся! — з благанням у очах сказав хорунжий. — От тобі моє шляхетське слово, що я назавжди зрікаюся панни Галини... Тільки пусти мене на волю!

— Зрікаєшся того, що не твоє — засміявся Чарнота.

— Ну, це вже дурниці, — обізвався Криця, — щоб озброєного ворога пустили на волю! Сьогодні ми його пустимо, а завтра він проти нас воюватиме!

— Байдуже, товаришу! — перебив Крицю Чарнота. — Такі польські вояки, як пан Струс, нам на користь, бо вчать гусарів, як тікати. До того ж я не хочу лишити пану Галину на всю далеку дорогу без бесідника. Коли вже милувати, так милувати всіх. Поганяйте коней!

Чарнота махнув візникам, і ридван рушив. Панна Галина відняла руки від свого обличчя і глянула на Чарноту очами повними сліз. Він зняв шапку й поклонився їй, гукнувши услід:

— Бувай щаслива та не згадуєй лихом!

Галина простягла до візника руку, неначе хотіла звеліти спинити коней, далі піднялася на ноги й обернулася, щоб щось крикнути тому, кого кохала, але потягнена рукою батька впала на своє місце і почала битись у риданнях.

Через день після виїзду пана Януша з Львова старшина цього міста, налякана з того, що козаки опанували верхнім замком і монастирем єзуїтів, прислала до гетьмана посланців просити, щоб він зглянувся на бідування народу у Львові і відійшов від городу.

Хмельницький пристав на те з умовою, що Львів сплатить двісті тисяч злотих окупі, і через кілька днів, взявши ті гроші, зняв з Львова облогу, давши незадоволеним з того полковникам обіцянку йти прямо на Варшаву.

Проте у душі він важив похід на Варшаву непотрібним і навіть шкідливим, бо у такому разі за Польщу міг би заступитись німецький цісар, і Україна опинилася б у скрутному становищі. До того ж, як ми вже знаємо, він мав ще надію жити з Польщею спільно, у згоді, і не хотів дужче дратувати поляків, та ще й у той час, коли вони саме обірали короля. Але й стати одверто проти бажання своїх підручних і війська він не зважувався, і щоб викрутитись з непевного становища, гаяв у поході багато часу, а дійшовши до Замостя, став біля нього табором, неначе для того, щоб дати військові спочити.

Тільки через три дні, після того як Чарнота, Богун та Нечай напосіли на гетьмана, доводячи, що час уже щонебудь починати, він поїхав разом з усіма полковниками й військовою старшиною оглядати ворожий город.

Замостя, власність панів Замойських, було у ті часи найміцнішим городом у Польщі. Від нього до Варшави було не більше тижня походу, і тільки Замостя з його міцними мурами, великими гарматами та військом, зібраним паном Яремою Вишне-

вечьким, заступало козакам шлях до столиці »Річі Посполитої«.

За пів милі від Замостя є висока гора; на ту гору й виїхав гетьман з товаришами, щоб оглянути всі околиці кріпості.

Тепер, після великих перемог над поляками, всі прибічники козацького гетьмана були вбрані пишно. На всіх полковниках були саєтові, блакитні або жовті каптани, а поверх каптанів — кармазинові жупани з вільотами; підперезані всі були різноколіровими китайчатими поясами з злототканими кінцями; зброя ж у всіх була відвойована від поляків, найдорожча у світі, оброблена золотом та цяткована самоцвітами. Щодо коней, то вони були найкращі, яких колись бачили вільні степи понад Дніпром та Бугом, під гетьманом же басував буланний огир, арабської крові, дарунок кримського хана.

Увесь пишний натовп козацької старшини стояв на шпилі гори, оглядаючи далекий город.

На південь від Замостя блискучою, блакитною пеленою розлягалось велике озеро, а з півночі та з заходу можливо було наблизитись до Замостя, так за те з цього боку, від самого озера та аж до болот, простягалися високі мури з неборимими грізними баштами. До цих то мурів і повернула вся козацька старшина, щоб подивитись на кріпость зблизька.

Що дужче вони наближались до Замостя, то стіни його й башти все вищали і врешті встали у всій своїй грізній красі. Вони були сажнів з вісім заввишки, башти ж піднімалися ще сажнів на чотири над стінами. Верхи стін і башт були помережані зубцями, а поміж тими зубцями чорніли жерла великих гармат. Упродовж всієї стіни, ближче до

її верху, випинався уперед над рівчак, мурований пояс, такого вигляду, наче товщезний обруч, щоб до стіни неможливо було приставляти драбин. Під мурами чорнів глибокий, повний води, рівчак, а мости, які були перекинуті через той рівчак, тепер були підняті і притягнені ланцюгами до брам.

— Бачили? — з посміхом звернувся Хмельницький до старшини. — Я казав, що у Замості нам меду не пити, хіба що вхопимо біля нього шилом патоки!

Полковники дивилися похмуро. Всі добре розуміли, що козацькими гарматами таких мурів не розібеш, рівчака нічим не закидаєш і драбин до стін не притулиш.

— Тай немає нащо нам цю патоку коштувати! . . . — обізвався ясноокий Богун.

— От я радий, Іване, що ти тієї ж думки, що й я! — сказав гетьман.

— А ти не дуже радій . . . — спокійно відповів Богун. — Ти гадаєш, що я веду до того, щоб не йти на Варшаву; я ж тієї думки, щоб лишити під Замостям тисяч двадцять козаків, а з останнім військом простувати на Варшаву.

— Правду говорить Богун! — Це найрозумніше. Нема чого й вигубляти козаків під Замостям. Обложимо його . . . Нехай ляхи там пацюків їдять, а ми тимчасом будемо у Варшаві солодкі меди та венгерське пити!

Але гетьман Богунової ради і слухати не хотів. На його думку, поділяти військо взагалі було небезпечно, лишати ж ворога позад себе було навіть нерозумно. Даремно Богун упевняв Хмельницького, що Вишневецького у Замості немає, а що кільканадцять тисяч війська, що там замкнулося, то все втікачі зпід Пиляви і ніколи не наважуться навіть

носа висунути за браму; він уперся на своєму, що не покине ворога позад себе.

Після довгих суперечок слово взяв Чарнота.

— Як не хочеш, пане гетьмане, Замостя обминати, то треба його добувати!

— Не буду й добувати... — коверзував Хмельницький, — бо це було б божевіллям!

— А як не хочеш ані обминати Замостя, ані добувати його, — говорив Чарнота зовсім спокійно, — то не треба тобі й гетьманувати!

— Як то? — спалахнувши, спитав Хмельницький.

— А так, що скинемо тебе з гетьманства і відберемо булаву, а доручимо її такому, що буде краще дбати про потреби рідного краю!

Хмельницький, почувши, що говорив Чарнота, зразу аж зблід на виду, далі ж ввесь налився на обличчі кровю.

— Коли б хтс інший — промовив він — а не ти, Йване, отаке мені сказав, я розтрощив би йому голову булавою! Який же божевільний візьметься добути Замостя!

— Я візьмуся! — відповів Чарнота.

Саме у ту мить з башти кріпости пролунав вибух гармати і над головами козацької старшини прогуділо ядро.

— Іди на Замостя проти моєї волі, коли маеш таку охоту! — голосно, щоб усі чули, проказав гетьман. Я тобі не забороняю; тільки сам будеш і одвіт за те давати!

Тут з мурів Замостя почувся другий вибух гармати і ядро, вдарившись об землю недалеко натовпу козацької старшини, вкрило всіх курявою.

Хмельницький повернув коня від Замостя, і вся козацька старшина поїхала до свого табору.

З другого дня Чарнота почав облогу Замостя. Біля цього города, як і біля Львова, були передмістя. У ті передмістя Чарнота й постановив кілька козацьких полків і з ними почав обкопувати город з східнього боку рівчакми і обсипати валами, щоб на тих валах поставити гармати. Разом з тим він почав відводити від Замостя річку, щоб лишити місто без води і, висушивши кріпостні рівчаки, зробити її легше приступною.

Робота була забарна й важка — земля вже промерзла і козаки, копаючи її, мучилися й ремствували і на гетьмана й на Чарноту.

Через морози гетьманський табор був не у полі, а у селі Лабунях, біля лісу, за півмилі від Замостя. У одній з хат того села жив і Чарнота і щовечора він повертався сюди втомлений, холодний і невеселий. Єдиним його товаришем і бесідником у ті довгі осінні, вечірні часи була Христина. Від самої Пиляви вона їхала за козацьким військом у обозі, у ті ж дні, коли військо спинялося, Христина приходила до намету або до хати Чарноти, слуговала йому й розважала, як уміла. Вона знала про те, що козацький полковник закоханий у її вихованку Галину, і згадки про молоду панночку були найбільше улюбленою розмовою її з Чарнотою.

Коли за часів облоги Львова Христина почула від полковника, що він бачив Галиночку і які були з того наслідки, вона дуже тужила і шкодувала, що все сталося так несподівано, що вона не встигла побачитись з своєю дитиною.

— Вона кохає тебе, пане полковнику! — говорила Христина. — Сердешна дівчина боліє серцем за тобою, та боїться батька. Батько ж її справді упертий і запеклий і з шляхетством своїм носитья,

як з писаною торбою. Коли б я побачилась з нею, я умовила б її покинути батька.

— Не годиться умовляти, Христіно! — відповідав Чарнота. — Нехай дівчина сама прислухається до свого серця і знаходить собі щастя.

Розмова про Галину велася між Христіною й Чарнотою під Замостям не один раз. Христіні дуже хотілося довідатись, чи у Замості пан Януш, чи поїхав далі. Це питання не покидало жінки, бо жити так довго, відокремлюючись від своєї укоханої годованки тільки мурами кріпості і не бачити її, було для Христини дуже тяжко.

Вона часто ходила побіля мурів Замостя з надією побачити свою панночку і хоч цього й не траплялося, зате вона добре огляділа всі стежки до кріпості і одного вечора нагляділа, що селянок з молоком, маслом та овочами поляки щодня, після заходу сонця, впускали у кріпость, спускаючи для цього вузький місток у далекому кутку кріпості, з боку болотів.

Чарнота, почувши про це від Христини, здивувався і хотів було постановити біля того місця залогу, та згодом передумав і звелів жінці нікому про те, що бачила, не говорити, маючи надію скористуватись з тих відомостей, коли буде потрібно.

З того дня він переодягався селянином, ходив вистежувати, якими шляхами приходять селянки, і упевнився, що через болота є ледве помітні стежки. Тоді у Чарноти виникла думка добути Замостя штурмом з боку болот, бо по всьому знать було, що звідтіля поляки не сподівалися нападу і мурі з того боку Замостя були найнижчі.

Тут саме сталася подія, що прискорила той штурм. Молоді козаки, що не бували у попередніх

війнах з поляками й турками і звикли до таких легких перемог, які були на Пиляві й після неї, тепер занудилися своїм довгим і тяжким пробуванням під Замостям і разом з поспільством та кияшниками, зібрали »чорну раду«, цебто раду без козацької старшини, і викликали на неї гетьмана.

— Доки ми тут будемо мерзнути? — почали гукати козаки Хмельницькому, коли той став серед кола. — Чому не добуваєш Замостя та не ведеш нас на Варшаву?

Гетьман почав умовляти козаків вгамуватись, доводячи їм, що добути Замостя без великих гармат неможливо, та натовп молоді й слухати про те не хотів.

— Що ж то за сором? . . . Під Пилявою ми побили сто тисяч польського війська, а тут ти боїшся дванадцяти! Веди нас зараз на кріпость, а як ні, то складай булаву!

Хмельницькому довелося скоритися і він, затаївши у серці образу, подякував поспільству за бажання пролити свою кров за славу рідної України і проголосив, що накаже військовому обозному упорядкувати все, що треба, до штурму.

Рада скінчилася на тому, що гетьман звелів викотити натовпам кілька кухов горілки і через невеликий час задоволене поспільство щиро вітало і з честю проводило свого гетьмана.

На другий день Чарнота почав похапцем закінчувати заходи до штурму. Він збудував з соснових колод височенну башту на колесах, щоб з її поміччю штурмувати город. Та башта була унизу така широка, що у ній містився цілий полк козаків, на версі ж вона вужчала, хоч всежтаки й на самому версі містила кілька сотень вояків і кілька гармат.

У середині башти малося три поверхи з невеликими віконцями для гармат та мушкетів і по тих поверхах теж містилося кілька сот козаків.

Така дивовижна башта звалася у козаків »гуляйгородиною«, і Чарнота мав думку підкотити зроблену гуляйгородину до кріпости, розігнати пальбою з мурів польське військо і, перекинувши з неї міст на мури, вдертись таким чином у Замостя, або хоч налякати ворогів і примусити їх зігнати все своє військо на східню сторону міста, а північну без оборони.

Одночасно Чарнота наготовляв великі скирти вязанок з лози та всякого хмизу, щоб тими вязанками закидати ривчак з північної сторони городу, на яку він і мав на мислі вдарити одночасно з нападом гуляйгородини на східню сторону.

Врешті були виготовувані ще й драбини, щоб ними лізти на мури, та такі довжелезні, що кожную драбину мусіли переносити аж пятьдесят козаків, і тоді Чарнота умовився з Хмельницьким, що надвечір другого дня гетьман вирядить гуляйгородину і з нею кілька полків добувати східні мури Замостя, він же обійде лісом та болотами до північної сторони городу і, діждавши у схованці, поки все польське військо збіжиться обороняти східню стіну, він закидає ривчак кріпості і по драбинах вдереться у город з півночі.

Таким чином поспіх штурму залежав виключно від того, щоб гуляйгородина притягла проти себе все польське військо саме під той час, коли Чарнота з своїми полками наблизиться до північних мурів.

Не дуже то спалося цю ніч Чарноті. Він розумів, що за нележку взявся справу, проте він мав певну

надію, що та справа вийде на добре, аби тільки поляки не довідалися про те, що він обходить город з півночі.

Поганий сон снівся цю ніч і Хмельницькому. Йому уявилось, що козацтво зібралось на чорну раду, понापивалось горілки і гукає йому, щоб він склав гетьманську булаву до столу та ще й нахваляється побити його киями... Дуже прикро було те гетьманові, а найдужче образило його те, що погрожували йому не реєстрові козаки і не запорожці, а саме поспільство: білоштанники косарі, та кияшники галичани, що й зброї до рук не вміли взяти, а не те, щоб, як запорожці, битися з лицарським військом.

— Почекайте ж, бісові діти! — гукнув гетьман ранком, пригадавши свій сон. — Навчу я вас, як скидати мене з гетьманства! Годі вам пельку драти й галасувати на чорних радах! Хочете добувати Замостя, то йдіть і добувайте!

Під впливом почуття помсти, звелів він половину черні загнати у гуляйгородину, а другу половину вирядити з Чарнотою.

Зробивши такий розпорядок, він до того ж прикликав полковника Головацького і звелів йому йти з своїм полком позаду гуляйгородини і не допускати нікого тікати з неї, хто ж тікатиме, того рубати шаблями.

XIX.

Обходити Замостя з північної сторони Чарноті треба було далекими шляхами і через те він пішов до полків, які йому призначив гетьман, з раннього ранку. Побачивши замість полків натовпи неозброєних селян, Чарнота ремствував на гетьмана і ла-

явся, а проте відкладати справи вже не хотів і, відбравши трохи зброї з певних козацьких полків, порозділяв натовпи на сотні та куріні і рушив до лісу, покладаючись на обіцянку Хмельницького доглянути за штурмом з східнього боку города.

Скоро після обідньої пори, коли Чарнота був ще милі за дві від Замостя, до нього досягли вибухи гармат. То по наказу гетьмана покотилася гуляйгородина і покотилася далеко раніше, ніж було потрібно.

Дивовижна башта покотилась, та тільки ладу у ній не було ніякого. Чарнота стяг на неї аж десять гармат, а Хмельницький не дав до тих гармат пушкарів; людей у гуляйгородині було як командні, а стріляти не було чим, бо й рушниць було обмаль; дати розпорядок у середині гуляйгородини теж не було кому, бо старших не було призначено і ніхто не знав, що кому робити.

Як тільки гуляйгородина наблизилася до Замостя гонів на трое, з мурів його почали палити у неї з великих гармат. Зпочатку ядра не влучали, але далі одно влучило і, перебивши посередині башти колоду надвоє, впало у натовп, покалічивши й повбивавши кільканадцять душ.

Тоді й на гуляйгородині люди кинулися до гармат і почали з них палити, та тільки, що ж то була за пальба, коли посполиті не вмiли доладу навіть набити гармату. Ядра з гуляйгородини або орали землю або намагалися долетіти до неба.

Ще кілька польських ядер прошуміли повз гуляйгородину, вона ж все помалу посувалася до мурів, повних польського війська, мов примара на невидимих колесах. Аж ось велике ядро влучило прямо на верх гуляйгородини, що був повний

людей. Почувся галас, стогін та проклони. Верхня підлога гуляйгородини залилася кровю розірваних на шматки людей і та кров потекла у нижні поверхи.

— Терпіть, брати! — підняв голос до покалічених та наляканих товаришів невідомий підстаркуватий козак. — За святу віру та рідний край муку приймаєте! От пострівайте, я сам направлю гармату... Я провчу їх еретичних синів! —

Спокійне слово досвідченої людини трохи вгамувало збентежених і у кого були рушниці, ті почали палити з них на мури.

Згодом від Замостя почали вже долітати до гуляйгородини й кулі, і то мов джмелі гули понад вухами козаків, то застогнавши, билися об соснові колоди, то нарешті влучали у живе козацьке тіло і хряпали по кістках.

Гармати по мурах щодалі все частіше викидали цілі снопи полум'я та великі руна сивого диму, лунаючи своїми вибухами по всіх околицях, мов грім з градової хмари. Незвичні до війни посполиті хрестилися й молилися, бо й з роду вони не то що не бачили такого пекла, а й не чули, щоб таке бувало на війні.

Що ближче підкочувалася гуляйгородина до мурів, то все частіше й дужче били в неї великі ядра. Чимало вже колод у ній було поперебивано, а по землі, де вона просунулася, лишалася вже кривава річка. Стогін та лемент піднімалися від гуляйгородини до самого неба, а проте нікому з поспільства і в думку не впадало, щоб тікати з неї.

Докотилася врешті скривавлена башта мало не до самих мурів. Уже можливо з верху її розглядіти на мурах різноколірове вбрання та блискучу зброю

поляків. Ось-ось можна буде докинути до вогоньків навіть списом. Аж тут у вугол башти відразу вдарило три ядра і геть вирвали з вугла кілька колод. Затрусилася з того гуляйгородина, захиталася, почала хилитися на бік і розсипатися, давлючи колодами тих, що були усередині. Жах обхопив всіх, хто був на гуляйгородині, а тут ще й підлога на вершку її розійшлася і крізь колоди почали провалюватися люди й гармати на голови тим, що були нанизу.

З галасом тоді кинувся натовп недобитків з своєї залятої могили — гуляйгородина на поле, але й там чекала їх недоля, бо з стін Замостя летіли їм навздогін польські кулі.

Полковник Головацький хотів було з своїми козаками завернути, по наказу гетьмана, втікачів назад та побачивши, що гуляйгородина розвалюється, не наважився виконати той наказ і пропустив втікачів до місця безпечного від куль. На полі біля мурів Замостя лишилася тільки велика купа колод і трупів, облитих кров'ю українських борців за волю своєї батьківщини.

Недобре віщувало серце Чарноті, коли задовго до вечора пальба на сході припинилася, проте не відаючи, що сталося, він робив своє і, діждавши вечора, посунувся з ліса на стежки поміж болотами до північної сторони Замостя.

Попереду у нього йшло кілька сот козаків з рушницями, слідом кілька тисяч озброєних селян несли оберемки хмизу, щоб закидати тим хмизом рівчак, за ними дві з половиною тисячі селян несли півсотні довгих драбин, зроблених так, що на вській драбині двоє козаків мали лізти поруч; позаду ж всіх йшли озброєні шаблями й списами козаки, що мали по драбинах штурмувати стіну.

Знаючи про височінь мурів та глибочінь рівчака, Чарнота розумів, що вдертись на стіну йому пощастить тільки при умові, якщо він підійде до мурів і закидає рівчак потай від польських вартових, і через те він сам йшов пішки попереду козаків, показуючи стежку до того мосту, через який пропускали у місто селянок.

Було вже зовсім темно і доводилось добре придивлятися до стежки, щоб не потрапити у болото. Коли до мурів лишалося гонів з двоє, поперед нього виникла з темряви постать людини і з жахливим криком кинулася бігти назад до города.

Догадуючись, що то був втікач з Замостя, несподівано застуканий ним на своєму шляху, Чарнота мав за потрібне піймати його, щоб втікач, добігши до фіртки, не збентежив би всю кріпость. З такою метою він кинувся доганяти невідомого, але той, побачивши погоню, вихопив зза пояса пистоль і випалив у Чарноту. Куля не влучила, бо втікач поспішався, але всежтаки той постріл накликав на козаків нещастя, бо вже через хвилину на мурах заворушилися вартові. На гіршу біду з другої стежки Чарнота почув несамовитий скрик знакомого голосу рудого Лейби:

— Ой, вай мір! Змилуйтеся! —

Не вспів Чарнота гукнути до Лейби, щоб не рушився з місця, як той кинувся тікати до кріпости, сотник же Кухольчук, що вів на тій стежці перед казакам, щоб не дати Лейбі втекти і виказати про них полякам, випалив у нього з рушниці і вбив сердешного на місці, збивши у кріпости ще більший бешкет.

Козацький ватажок бачив, що доля йому не сприяє, та не такий вже він був, щоб легко скоритися зрадливій долі. Не маючи часу подивитись,

що сталося з Лейбою, він кинувся вперед, щоб скоріше добігти до окопів, поки вороги не збіглися.

— Швидше, діти! Швидше до мурів! — закликав він за собою козаків. — Закидайте рівчак, поки вороги не опам'яталися! —

Кілька тисяч селян підбігало сотнями до рівчаку і вязанки хмизу цілими хмарами летіли униз, де замість води була сама тванюка.

Місток для піших людей поляки встигли підняти зараз же після перших пострілів, тепер же, як тільки почали козаки закидати рівчак, з мурів почали стріляти, зпочатку тільки поодинокі вартові, але щодалі — постріли частішали.

— Скоріше, скоріше, панове молодці — підбадьорював селян Чарнота, ходячи понад рівчаком.

— Жвавіше тягніть драбини! —

Вязанки хмизу хутко летіли униз, і дно рівчака щохвилини піднімалося угору, та всетаки, щоб закидати рівчак, треба було не мало часу. Врешті таки у кількох місцях він був закиданий і як морська хвиля підкочується до берега, так козаки перебігли через рівчак і спинилися тільки біля мурів.

— Драбини сюди!... Драбини! —

От підтягли й драбини і почали їх піднімати. Довгі були ті драбини й важкі... Треба було довгих дрючків, щоб їх підважувати. Доводилося знову гаяти час, а проте у Замості давно вже всі піднялися на ноги.

Поки притулили козаки до стін драбини, на мури до гармат прибігли вже пушкарі, і перша ж гармата обсіпала козаків залізними горіхами. Слідом прибіг з кількома хоругвами жовнірів командант і після деякої метушні з мурів почалася рясна пальба.

Великий гомін збився біля мурів: козаки вже лізли по драбинах, враз цілими десятками, але жовніри кидали з мурів заздальгідь наготовлені каміння й навіть колоди, збиваючи з драбин униз і калічучи враз по кілька десятків козаків. Хрящали козацькі кістки, трощилися колодами голови і на землю замість людей падали знівечені козацькі трупи.

Попід стінами пішов стогін сотень покалічених козаків, на мурах же голосно святкували перемогу.

Вже з пів години лізли козаки на стіни, а ще ніхто не доліз до верху. Сум узяв козаків за серце. Попід драбинами вже лежали купи мертвих і скалічених і всі побачили, що лізти на драбину все одно було, що йти на видиму смерть. Чарнота помітив, що козаки почали вагатися.

— Не вернуся звідсіля живим! — рішив він. — Не дам гетьманові з себе глузувати! —

— Панове молодці! — гукнув він до козаків. — Брати мої рідні! Діти мої безталанні. Глузують з нас вороги наші на мурах!... Святкують наше безголова! Не дамо ж сміятися з себе! Не втопчемо козацької слави у болото! Кому мила Україна та дорога козацька слава — гайда за мною! —

З тим він вихопив з піхов шаблю, взяв її за поперець у зуби і кинувся на драбину.

— Куди ти, Чарнота? Схаменися! Пожалій свою долю молодецьку! — гукали до нього полковники.

Але козаки знову палахнули відвагою.

— Не дамо, пани брати, самому обозному загинути! — почали вони гукати. — Гляньте, як він дереться! Що за лицар завзятий... Аж любо глянуть! Нумо всі на драбини! —

От знову драбини почорніли від натовпів козаків, а попереду всіх, вище всіх, стрибаючи з шабля на щабель, ліз Чарнота.

Не вспіли поляки ні колоди назустріч йому покотити, ні камня кинути, як він опинився вже біля самого верху і, вихопивши з рота свою шаблю, вдарив нею по руках тому жовнірові, що силкувався зсунути його драбину набік. Ще одна шабля і він на версі . . . Аж тут прямо проти нього вибухнула рушниця і гострий біль пройшов йому крізь ногу . . .

Захитався козак; нога залилася кровю й однялася; все тіло його зомліло; у очах потьмарилося . . . і випустивши з рук шаблю, впав Чарнота з верху драбини униз.

Охнули козаки, як один, підняли з купи трупу свого ватажка, поклали його непритомного на ноші і понесли геть від проклятого місця, де зазнали такої недолі.

Лишившись без ватажка, козаки припинили штурм і, зібравши тих з покалічених, хто був ще живий, сумними рядами пішли поміж болотами назад до свого табору.

XX.

Христина знала, що пан Іван, як вона звала Чарноту, повів військо на штурм Замостя і весь день і ніч у непокої його дожидала; побачивши ж біля півночі, що Чарноту блідого, як крейда, несуть на ношах, вона сплеснула руками й заголосила, гадаючи, що він мертвий. Кохання козацького полковника до її годованки Галини поріднило її з ним і тепер стара жінка побивалася за ним, як за рідним.

Козаки, несучи Чарноту по ночі, дуже невміло перевязали йому рану, так що поки полковника донесли до хати, він мало не зійшов кровю. Христина, живучи у Пилявському замку, була не остан-

ньою знахаркою, бо ті сім років, що її годованка пробувала у монастирі, вона, живучи у добрих обставинах, допомагала людям у їхніх нещастях та хворобах. Вміла вона добре і рани перевязувати і зілля таке знаходити, щоб загоювало рану, бо у ті часи лікарі були тільки по великих городах, простим же людям доводилося самим доходити, як лікарювати і допомагати один одному при лихій годині. Не маючи своєї сім'ї, Христина й привчилася до того діла.

Прочунявши з несподіваного горя й переляку, вона оббанила недужому рану і, оглядівши її, повеселішала, бо хоч ран було аж дві: одна менша, куди куля увійшла, а друга більша, кудюю вона вийшла, зате маслак у нозі був цілий.

Коли Христина знову почала перевязувати рану, Чарнота застогнав з болю і розплющив очі.

— Це ти, Христино . . . сказав він стиха. — А мені здалося, що вона . . . Таке мені уявилося, Христино, неначе вона мені рану оббанює, і так мені любо стало, що й не боліло . . .

— Коли б же то, соколе мій! Мені те ще за більше б щастя було!

— Чогось я, Христино, ні руки, ні ноги не звезду. Невже ж смерть мені пришла з такої дурниці?

— Не турбуйся, соколику, — живий будеш. Оду-жаєш тай знову конем гарцюватимеш!

— А вона тут, Христино . . .

— Хто вона? Галюся! . . . Як ти це знаєш?

— Рудого Лейби голос я біля Замостя чув, а вони ж разом їхали із Львова, то певно разом і у Замості спинилися.

У ту хвилину до хати прибіг збентежений Криця.

— Що тобі, друже Йване?

— Та що мені? . . . Хоч би й пропав, то байдуже . . . нема кому плакати . . . відповів Чарнота. — Ти скажи краще, хто мене зрадив? Чому гуляйгородина після заходу сонця не громила Замостя?

— Бо її розбили ляхи з гармат ще до полудня. Там таке лихо сталося, що сумно й говорити . . . Що народу загинуло! . . .

— А де ж були наші гармати? Треба ж було бити з гармат на ляхів, щоб не дати їхнім гарматам розбивати гуляйгородину.

— Кому ж було бити з гармат, коли на полі гетьман їх зовсім не виставив, а у гуляйгородину не дав пушкарів.

Чарнота схвилювався і хотів підвестися на ліжку, але Христина спинила його, наказавши лежати спокійно.

— А скажи, які полки були у гуляйгородині? — знову спитав товариша Чарнота.

— Та які там полки? . . . Подністрянська харамжа*) та Галицькі кияшники!

— Це зрада! — трохи не крикнув Чарнота. — Ось хто зрадив мене й своє військо і козацьку славу! Гетьман сам навмисне вигубляє своє військо! Доки ж ми будемо терпіти гетьмана-зрадника?

— Добре, товаришу, говориш! Добре! — почувся у сінях голос Хмельницького, і висока могутня його постать зявилася на порозі. — Я й ліжко покинув та побіг мерщій до свого товариша побратима, почувши що його поранено, а він бач як мене ганить!

— Не підходь до мене, зраднику! — проказав Чарнота з мукою на виду і одвернувся від Хмельницького.

---

*) Так поляки прозвали загони Полуяна й Остайна.

Гетьман наблизився до ліжка пораненого, обр-
жений і похмурий, але побачивши бліде й змарніле
від муки обличчя свого улюбленого товарища,
зразу засмутився і на виду його відбився жаль
і каяття. Деякий час Хмельницький стояв мовчки,
голова ж його хилилася все нижче і Криці навіть
здалося, що з очей гетьмана скотилася сльозина.

— Прости, товаришу... — пригніченим голосом
сказав гетьман після довгої мовчанки. — Чи я ж
того хотів, чи на те сподівався? Чи не говорив же я
тобі, що не хочу добувати Замостя? Нащо ж ти
пішов проти моєї волі? ,

— Так це ти помстився? — обізвався Чарнота. —
Добра ж у тебе помста: на мене розлютувався,
а вигубив кілька тисяч невинних людей!... Та
ще яких людей?... Тих, що покинули і жінок,
і дітей, та віддали своє життя тобі до рук... Тих,
що як на Бога покладали надію на тебе, сподіваю-
чись, що ти виведеш їх з ярма на волю... Ти ж
не помислив нічого ліпшого, як послати їх до
різниць? Геть же від мене, Каїне! Не побратим ти
мені... Як тільки одужаю, так тільки ти мене
й бачив!

Хмельницький відійшов до столу і довго сидів
біля нього мовчки, схиливши голову на руки. У хаті
стояла важка тиша. Христина й Криця почували
себе ніяково і не знали, з чого почати розмову.

Нарешті гетьман наче прочуняв і обізвався:

— Христіно! Дай мені горілки. Тяжко мені від
проклону побратима! Нехай може хоч горілкою
заллю своє горе, що не розуміють мене навіть
найближчі мої приятелі.

Христина поставила на стіл сулійку з горілкою

і дещо до закуски. Хмельницький налив дві чарки і звернувся до Криці:

— Випий хоч ти, пане сотнику, зо мною, коли господар лежить!

— Я, пане гетьмане, не звик пити серед ночі! — відповів Криця.

Хмельницький хитнув головою.

— Так... так... Добре!... Це мовляв тільки ти, гетьмане, такий п'яниця, що серед ночі пеш! Ну, що ж? випю й сам, коли всі мене цураються...

— Та ні, пане гетьмане! — схопився щиросердний Криця. — Хіба ж я цураюся? Якщо вам самому сумно пити, то я випю.

Він сів до столу напроти гетьмана і випив разом з ним.

— Послати треба ранком у Львів по найкращого лікаря... — сказав Хмельницький Криці, трохи заспокоївшись.

— Не треба! — обізвалася, почувши те, Христина. — Я йому скоріше вигою рани, ніж лікар.

— Знахаруєш?... — глянувши на Христину сурово, спитав гетьман. — Ну гляди ж мені: як за три дні Йванові не полегшає, то погано тобі буде.

Хмельницький знову деякий час просидів мовчки замислений, далі ж налив собі чарку і, випивши її, сказав:

— От так, пане сотнику... Визволяв Україну від ляхів-гнобителів Наливайко, визволяли: Лобода, Трясило, Жмайло, Павлюк, Острияниця... а чого досягли? Не зуміли вони свою неньку визволити, а тільки тяжчого ярма їй добути! А я от зумів! Я погромив поляків під Жовтими водами, під Корсунем і під Пилявою... Та як ще погромив? Так, як зпоконвіку ніхто їх не громив.

— Козаки побили ляхів, а не ти! — обізвався Чарнота. — Козаки та посполиті життя своє віддали, а ти тільки дивився!

— Так-так, братіку... козаки! — спокійно повів Хмельницький далі. — Хіба я ганю козаків? Та тільки вони й тоді не шкодили свого життя, як ходили з Павлюком, Гунею та Остриницею... А от же не подужали поляків. А зо мною подужали. От ти й міркуй, у чому тут річ... А тепер от, коли Богдан побив ляхів і вискріб їх геть з України, як гній з пораненого тіла... тепер всі стали розумніші за нього. Тепер уже годі слухати Богдана!... Тепер уже й іншого гетьмана можна обрати!... Тепер уже Богдан зрадником став!...

— Не потурай ляхам! — обізвався Чарнота. — Не вигубляй козаків — не будемо зрадником звати! Защо ти вигубив неозброєних людей у гуляйгородині?

Гетьман підняв голову і, метнувши грізно очима, вдарив долонею по столі.

— Щоб корились своєму гетьманові, а не гвалтували на чорних радах! Коли гетьман зумів перемогти польське військо, то він зуміє й вдержати ту волю, що здобув Україні! Ваша думка така, що треба розвалити Польщу до щенту, моя ж така, щоб жити з нею у вільній спілці; бо як розвалимо Польщу, то зараз порозтягають її сусіди; розтягаючи ж її, порозтягають і нас, що стоїмо на шляху!

— Між козаками й ляхами вже не може бути згоди! — обізвався Чарнота.

— Буде те, що Бог дасть... А треба дбати про те, щоб така згода була можлива. От тепер поляки обірають нового короля. Я написав до сойму, щоб обрали Яна Казиміра, бо я вже з ним змовився:

Україна при ньому буде вільним князівством у рівноправній спілці з Польщею. Якщо ж пани мене не послухають та оберуть королем когось іншого, так тоді я піду на Варшаву, настановлю королем, кого сам забажаю, і примушу панів робити те, чого я хочу!

— Ох, ох, ох! простогнав Чарнота. — Мало ще навчив тебе Чаплинський польського братерства, як засік на смерть твого сина та одібрав дружину!

На обличчі гетьмана відбилися болючі згадки і він схопився зза столу.

— Не нагадуй мені про те, що рве мою душу!

Він трохи походив по хаті і сказав спокійніше:

— Того, що було, вже неповинно бути. Тепер пани повинні схаменутися і поводитись з нами по товариству.

— Ох, тяжке буде у тебе похмілля після лядського меду... — не вгавався Чарнота. — Та шкода, що те похмілля буде не тобі самому, а через тебе й усій Україні!

Хмельницький наблизивсь до недужого.

— Ну годі, Йване, сперечатись! — сказав він щиро. — Прости мене та спи спокійно.

— А я завтра знайду такого зілля, — обізвалася Христина, — що недужому зразу полегшає.

На дворі вже благословлялося на світ. Гетьман пішов з хати, Крицю ж Христина попросила лишитись біля недужого, бо сама лагодилася йти по зілля.

Через годину стара жінка ходила вже по пролісках, вишукуючи зілля, у голові ж у неї стояла все одна думка: »він мучиться й горить мов у огні; серце його прагне милування від руки тієї, кого покохало; вона ж, що теж його кохає — тут, за півмилі, і не знає того, не відає« ...

Щиросердна жінка знайшла зілля для рани козака, надумала й того, як добути ліків для його серця. Весела повернулася вона до хати і, упорядкувавши все біля недужого, пішла по сусідах добувати дівоче, українське вбрання. Шукати його було не довго і у обід Христина повернулася до хворого; надвечір же, нагодувавши обох козаків; попросила Крицю переночувати біля Чарноти, а сама, заховавши дівоче вбрання у кошик і заклавши його зверху буряками, пішла на вулицю.

Стара жінка надумала скористуватись з того, що знала, як поляки пускали селянок у Замостя на базар, і пішла на ті саме стежки, що ними напередодні ходив Чарнота з козаками.

Біля мурів кріпости вона застала, що поляки копали ями й ховали повбиваних козаків. Біля мосту стояв вартовий; проте він не спитав Христини, а глянувши на її буряки, сказав:

— Щастя твоє, що не приходила вчора, а то чи була б і жива — невідомо.

Через хвилину Христина була вже за фірткою у Замості і пішла вулицями, розпитуючи про пана Януша.

XXI.

Пан Януш, прибувши з Львова до Замостя разом з Лейбою, не міг їхати далі через хворобу Галини. Після останньої зустрічі з Чарнотою, коли козак знову мав дівчину у своїй владі і не схотів взяти, а пустив їхати з батьком, Галина почала ще дужче шанувати козака, але разом з тим засумувала і почувала себе ображеною.

Дівчині здавалося, що коли б козацький полковник справді палко кохав її, то він не зрікся б її

так спокійно, а взяв би до себе бранкою. Вона не мала сили зректися батька своєю волею, але у таємних куточках її серця жеврилося бажання, щоб Чарнота взяв її мимо її волі і тим заспокоїв її сумління.

Разчарування й зневіра у коханні козака так вплинуло на дівчину, що вона навіть захоріла з нудьги. Пролежавши три тижні, вона й одужавши лишилася похмурою й нервовою, і, нудьгуючи, цілі дні лежала на ліжку. З батьком вона щодалі — ставала більше непривітна й неввічлива, що ж до пана Струся — то того, після випадку під Львовом, вона не хотіла й на очі свої пускати.

Дні облоги козаками Замостя тяглися довго й сумно. У місті хоч і було досить харчів, та не вистачало доброї води, виїхати ж з кріпості було неможливо, бо всі шляхи заступили козаки; через північну ж сторону, поміж болотами, можливо було пройти тільки пішки.

Проте пан Януш неодмінно хотів покинути Замостя, щоб у Варшаві розважати Галину і вибити з її голови, як він говорив, дурниці. За порадою у цій справі він звернувся до Лейби і той взявся за тисячу злотих дійти поміж болотами до найближчого села і, придбавши там верхових коней, повернутись до кріпості за паном Янушем та його дочкою.

Доля судила так, що ця мандрівка Лейби була останньою, — він, збитий козаком з рушниць, впав у густому чагарнику і лишився навіть непохований.

Коли Христина увійшла у будинок, де жив пан Януш, він і Галина сиділи у ідальні, збираючись скоро йти по своїх світлицях на ніч. Побачивши свою мамку, Галина скрикнула і кинулася їй на

шию. Здивувався їй і старий шляхтич, і теж зрадив, діставши надію на те, що Христина розважить дочку і та легше забуде козака.

Після довгого привітання, стару жінку посадовили і почали розпитувати, як вона їх знайшла.

Христина вигадала, що від Пиляви вона йшла пішки, слідом за польським військом, що була й у Львові та тільки після того, як козаки зняли облогу, а, незнайшовши там пана Януша, придибала до Замостя. По околицях вона довідалася, яким способом люди ходять до кріпости, тай сама так прибула до них.

— А того харциза, коли ти востаннє бачила? — спитав пан Януш.

— Якого, пане?

— Козацького полковника Чарноту, що насмів важити на родовиту шляхтянку, мою дитину!

— Не бачила від самої Пиляви! — збрехала Христина.

Слова батька обурили Галину.

— Скільки вже разів, тату, — сказала вона — я просила вас не ображати при мені Чарноту! Він певний лицар, а не харциз. Ви умисне мене драгуєте . . . Хочете запровадити на той світ!

Вона підвелася, обурена й гнівна, і, взявши Христину за руку, повела її до своєї світлиці. Там дівчина скоро заспокоїлась і, посадовивши Христину поруч себе, почала горнутись до неї, як до матері.

— Занудьгувалася я, Христе! — говорила вона. — Виболіла душею. Батько став мені чужий, залицяльників же, що він до мене підмовляє, я ненавиджу . . . —

— Бідна моя дитино! — говорила стара жінка, голублячи свою укохану годованку. — А він же

тут... недалеко... Той, хто тебе так кохає, лежить тепер тяжко поранений... та ще чи й буде живий! —

— Ой, нене! — скрикнула Галина, притуливши руку до серця, що гулко заколотилося в її грудях. — Він поранений! Він приймає муку!... Чому ж ти не йдеш ходити біля нього?

— Я біля нього від самої Пиляви. Твоєму батькові я говорила неправдиво. Тепер же я покинула пана Йвана тільки для того, щоб привести йому тебе!

— Як мене?... Привести до нього? — з хвилюванням спитала Галина.

— Покинь, голубонько, їх, отих чужих тобі людей! Іди до того, хто кохає тебе, хто плаче й сумує за тобою.

— Щоб я пішла до нього сама? Я дівчина й шляхтянка? Та може він мене й не хоче!

— Не хоче?! Та він кохає тебе більше за власну душу! Він щоночі увісні кличе тебе, милує й пестить. Моя ласка йому не мила. Він плаче за тобою і хоче твоєї ласки... і ще ту ніч, як тільки унесли його у хату пораненого, він зараз же звернувся до мене з сльозами на очах: »ох«, каже, »Христіно, як хочеться мені побачити Галюсю«!

Дівчина схопилася й заметушилася по кімнаті.

— Він мучиться... Він кличе мене!... Я піду, Христіно! Я зараз же піду з тобою!

Вона кинулася виймати з шухлядок деякі свої речі і полізла у шафу за одежою, але Христіна спинила її, сказавши, що вона повинна все покинути, за вийнятком хіба найдрібніших речей, і показала їй українську одягу сільської дівчини.

— От я принесла тобі вбрання.

Галина почала цілувати ту одержу, що їй подала мамка.

— Серед людей у такій одержі я зростала — нехай же вона буде рідною мені одержою довіку!

Дівчина радо хвилювалася, і Христина ледве при-мусила її сидіти мовчки й тихо, поки засне батько.

Тільки після третіх півнів, Галина, переодягнена селянкою, вийшла разом з Христиною за фіртку кріпости і, перебігши через місток, опинилася у вогкому повітрі болотів, на вузькій стежці, поміж гушавиною очерету, осоки та червоної лоти.

На сході небо вже побіліло і почало вкриватися румянцем нового дня. Все, що спало у цю осінню ніч поміж чагарниками — птахи й комахи, перекликалися й прокидалися до нового життя.

Єднаючись душею з усім, що було навколо, Галина почула у собі невідому їй до того жвавість та завзяття. Її млявість та недуга одлинули геть і дівчині здалося, що вона досі спала, а тільки тепер прокидається до нового життя.

— Як тут любо, поміж очеретами! — скрикнула Галина. — Тут ніхто нас не побачить... Ніхто не буде повчати, як нам жити!

Вона кинулася цілувати Христину.

— Спасибі тобі, мамо, що ти визволила мене з неволі і привела сюди під вільне небо. Батько не дозволяв мені звати тебе матір'ю, тепер же я буду звати так довіку.

— Дитино моя... — заплакала стара жінка. — Ти й є моя доня, бо я вигодувала тебе своїм молоком і передала тобі з тим молоком своєї крові. Хоч батьки твої й поляки, та кров у тобі українська.

Христина й Галя обидві плакали, милуючи одна одну і, щасливі, взявшись за руки, пішли далі.

Через який час, коли сонце вже піднялося на сніданок, вони наблизилися до Лабунівки.

Дійшовши до своєї хати, Христина потихеньку відчинила двері, провела Галину через сіни до своєї комори, сама ж увійшла до недужого.

Чарнота тільки недавно після ночі прокинувся і Криця давав йому вмиватись.

Христина наблизилася до Чарноти і, глянувши на нього, зраділа; — він добре спав ніч і дивився далеко бадьоріше, ніж учора.

— Як пан себе почуває? — спитала вона.

Чарнота глянув на жінку вдячними, веселими очима.

— Спасибі тобі, Христино!... Як приклала ти вчора до ран свого зілля — зразу мені полегшало. Не так стало пекти.

Христина розв'язала йому рани, оббанила їх і, приклавши зілля вдруге, перев'язала їх наново.

— Де ж це ти, Христино, всю ніч ходила? — спитав Чарнота жартливо. — Чи не женихалася часом з козаками?

— Шукала тобі, пане, радості! — відповіла вона весело.

Чарнота не вгадав, до чого йде річ, і спитав знову жартливо:

— Ну й щож? Знайшла?

— Знайшла!

— А де ж вона та радість?

— Там... у мене, у коморі сидить!

— Що це ти, Христино, сьогодні така жартлива стала? — спитав Чарнота. — Певно радієш, що мені полегшало? Спасибі тобі за твою щирість.

— Одно справді через те, що тобі полегшало, а друге таки з тої радості, що у мене у коморі сидить, — відповіла Христя, знову сміючись.

— О, це вже ти, Христино, мене зацікавила. Тягни бо тую радість скоріше сюди!

— Притягла б, та вона у мене соромлива. Буде соромитися пана Криці! Пане Крицю: я покажу й тобі ту радість, тільки трохи згодом, а тепер вийди, будь ласка, на який час з хати.

— Та мені й без того давно пора до своєї сотні! — відповів Криця. — Я тільки й чекав, поки ти прийдеш. Бувай здоров, Іване, до вечора, а увечері побачимось!

Криця з Христиною вийшли, і Чарнота лишився сам, з цікавістю сподіваючись дізнатись, що то Христина вигадала і чим вона хоче його розважити. Аж бачить: іде з сіней Христина і веде за руку хорошу як ясний світ дівчину... А дівчина та спустила очі додолу і ховає їх від козака за рясними віями... Аж ось глянула!...

— Боже милий!... — скрикнув Чарнота. — Це ти, Галочко моя кохана!...

Галина припала до його ліжка, поклала йому на чоло свою руку і поцілувала в уста.

— Сердешний мій... тобі болить!...

— О, ні, моє щастя! Ніщо мені не болить. Нехай мене ще двічі прострелять кулями, аби тільки ти була біля мене!

— Ти сказав тоді, біля Львова — почала говорити Галина, — що візьмеш мене тільки тоді, коли я прийду до тебе сама, своєю волею... От я й прийшла! — Я покинула батька і потай утекла до тебе. Говори ж: чи любиш мене, чи може...

— Чи треба ж ще це говорити, моя сизокрила голубонько! — перебив її річ Чарнота. Чи ти ж не бачиш цього по моїх очах? Присягаюся, що кохатиму тебе довіку!

— Вірю тобі, соколе мій, бо люблю тебе, і лишаюся біля тебе на все життя! . . .

XXII.

Ще більше місяця після поранення Чарноти Хмельницький з козацьким військом стояв під Замостям, чекаючи, на чому скінчиться обрання короля, і врешті таки діждав: на соймі було обрано Яна Казимира, і той зразу ж прислав до гетьмана послання з дуже ласкавим листом, просячи його відвести військо на Україну і обіцяючи прислати туди комісарів, щоб скласти умову про згоду.

Тимчасом становище Замостя щодалі гіршало . . . Невдача козаків з штурмуванням кріпості не поліпила становища поляків, бо у них неvistачало води і сила всетаки була на боці козаків. Діставши королівського листа, Хмельницький згодився взяти з Замостя окуп і зразу почав виряжати козаків на Україну та лагодитись їхати до Києва.

Чарнота вилежав на ліжку шість тижнів і ці тижні були найщасливішими у його житті. Галина, ставши тепер веселою й жвавою, щодня була біля нього, вгадувала його бажання, розважала оповіданнями про своє життя й читала йому книжки, здебільшого польські.

Польську мову Чарнота знав так добре, як і українську, Галина ж знала українську мову так само добре, як і польську; проте у них зразу так повелося, що поміж себе вони завжди розмовляли по-українськи і тільки читання книжок примушувало їх братись іноді до польської мови.

Хмельницький дуже радів з того, що Чарнота хотів одружитись з полькою і, поки той лежав хворий, він часто навідувався до його хати і жартуючи вихваляв красу й виховання нареченої свого товариша.

— Чоловік та жінка — говорив він — то найліпша спілка. От же ти, брате, дорікав мені за те, що я маю надію на спілку з поляками, а сам стаєш до спілки з полькою! —

— Моя наречена не зразок тобі — відповідав Чарнота, милуючи Галину. — У неї кров українки тай душа щиро українська! —

— Я вже не полька... — прилучилась до розмови й Галина. — Я буду дружиною козацького полковника і хочу, щоб мене любили всі козаки, а цього я знаю ніколи не буде, якщо я лишуся католичкою. Я перейду до вашої віри. —

— Я не вимагаю цього голубко!... — взявши Галину за руку, сказав Чарнота. Хоч і не потаю: я був би радий, коли б ми сповідалися в одного попа! —

Час минав і козацький полковник видужував, так що коли прийшов час рушати з військом у похід, Чарнота міг би вже сісти на коня, та тільки Хмельницький того не дозволив і прислав йому великі санки з четвериком коней.

Одного морозного ранку, у перші дні 1649. року, у славному місті Києві задзвонили в усі дзвони, а з усіх церков вийшли попи з корогвами і пішли до стародавнього престолу, святої Софії. Народ запорошив всі Київські вулиці і біг хто слідом за корогвами, хто до Золотої брами київського князя

Ярослава, а хто і за місто, на Львівський шлях, назустріч козацькому війську і гетьману визволителю України, Богдану Хмельницькому, що, скінчивши славну війну, наближався до Києва.

Скоро від Подолу, з Братської академії, довгими рядами потяглися до Золотої брами бурсаки спудеї з ректором на чолі. Всі кияни покидали свої будинки й у радісному, підвищеному настрої вибігли на вулиці. Навіть базари спустошилися і крамарі та перекупки, поховавши крам та позамикавши крамниці, теж прилучилися до натовпів людей, щоб хоч одним оком глянути на славного гетьмана та рідне військо.

От дзвони вдарили ще частіше, і з Печерської Лаври виїхали у санках, застелених коштовним килимом, київський митрополит та патріарх ерусалимський Паісій, гість київський, що прибув благословити Хмельницького князювати на Україні і обороняти грецьку, благочестиву віру від гніту католицького папи.

Посеред земних поклонів народу санки з митрополитом та патріархом прибули на майдан до святої Софії що весь горів від блискучих золотих риз попів та грав ріжноколіровими корогами з золотими хрестами на версі. Там біля церкви, патріарх та митрополит встали з санок, щоб зустріти гетьмана з хрестом.

Тимчасом весь Львівський шлях мов маком вкрився червоними жупанами козацького війська. Мов довга річка, вибігало воно зза лісу і, виблискуючи гострими списами та брязкаючи зброєю, уступало у город і посувалося до Золотої брами. Попереду війська їхала на дорогих конях військова старшина й всі полковники з перначами у руках, а на чолі старшини, під бунчуком, їхав на була

ному огирі сам гетьман Хмельницький з булавою у руці.

Як тільки гетьман наблизивсь до брами, з обох боків від неї вибухнуло двадцять гармат а представники киевського магістрату привітали його хлібом-сіллю та почесними промовами. Не вспів гетьман подякувати за хліб-сіль, як до нього наблизилися бурсаки і почали прославляти гетьмана-визволителя віршами, хто на латинській, а хто й на українській мові.

Тих промов майже ніхто, навіть і сам Хмельницький, не чув, бо понавколо народ радісно галасував, підкидаючи угору, на славу гетьмана, свої шапки, проте Хмельницький мусів всіх переслухати й всім подякувати, і вже після того рушив під Золоту браму і поїхав вулицею до Софії, оточений щільними безкраїми натовпами народу.

Коли він наблизивсь до майдану, вигуки народу потишилися, бо присутність патріарха спиняла народ, побачивши ж, що гетьман, зіскочивши з коня, пішов до патріарха під благословення, ввесь натовп і всі козаки теж поскидали шапки і почали хреститися.

Чарнота, підчас візду Хмельницького у Київ, їхав верхи на коні разом з іншою старшиною, Галина ж з Христиною лишилася у санках позаду козацького війська. Полковник бачив урочисте вшанування гетьмана народом і патріархом і серце його мліло од щастя, та тільки розум пророкував йому, що до волі України ще далеко і що боротьба за волю ще не скінчилася, а тільки починається, бо занадто вже легко та воля добулася.

Через тиждень після того, у церкві Братського монастиря, Чарнота з Галиною стали на рушнику

і взяли шлюб. Вінчав їх сам ігумен, а сватами були гетьман та військовий писар Виговський. Молоду свою Чарнота вбрав, як квіточку, і всі, хто дивився на неї у церкві, дивувалися з її вроди, ласкавого, веселого погляду і стрункої постаті.

Напередодні шлюбу Галина таки зробила те, що хотіла: змінила римську віру на грецьку і дістала собі помазання у тому ж Братському, від руки ігумена. Тепер, стоячи під вінцем, вона почувала, що єднається з своїм чоловіком не тільки душею й тілом, а навіть думками й світоглядом. Щастя грало у очах молодой дівчини, коли вона слухала, як бурсаки виспівували на клирасі »Ісаія ликуй«, і ніякі згадки про своє минуле і навіть про батька не потьмарювали її щастя й радости.

Зараз же після шлюбу, Чарнота справив у найнятому будинку бучне весілля, закликавши на те весілля не тільки гетьмана й старшину, а й всіх простих козаків, хто підчас весілля траплявся біля будинку: дружко ж його, Криця, аж спотикався, бігаючи побіля гостей та припрошуючи всіх пити.

Стара Христина, вбрана у нову, городянську, гаптовану сріблом, сукню, не відходила від своєї годованки, повчаючи її українським весільним звичаям, гетьман же пильнував і навіть заздалегідь перестерігав гостей, щоб, шануючи його й молодого, ніхто у присутності молодой ніяк не ганьбив поляків, бо панночка, мовляв, хоч і зреклася вже польщизни, та проте її батько шляхтич, і було б зневагою до неї, коли б голосно хтонебудь почав ганити шляхту.

На початку весілля всі справді пам'ятали пересторогу гетьмана і поводитися чемно, коли ж підпили, то забули й про те, що з поляками вже сталася згода і розпустили язики так, що гетьман, по-

чувши їх, порадив молодому скоріше йти з молододою до опочивальні. Чарнота був не від того, бо бачив, що Галина вже стомилася і, вклонившись гостям, повів свою молоду до окремої світлиці, чудово вбраної рушниками та килимами; Криця ж лишився біля гостей, частував їх винами і звеселяв музиками до світу.

XXIII.

Місяць молоді прожили у Києві. Вони оглядали стародавні, напівзруйновані церкви, побудовані ще за часів Київських князів, ходили по печерах, дивувалися з гір на чарівні краєвиди по долині Дніпра і були щасливі своїм єднанням.

Не счулися молоді, як і проминув той місяць. Як чарівний сон одлітає кудись у безвість з першим світом трудового ранку, так і місяць той щасливий зник у вічність. Молодим довелося на якийсь час розлучитись.

Гетьман з своєю канцелярією, арматою й кількома полками козаків у місяці лютім виступив у Переяслав, щоб привітати там посланців московського царя, турецького султана, молдавського господаря й угорського князя. Всі ці державці, прочувши якої міці добула Україна, хотіли запобігти ласки гетьмана, щоб з його допомогою досягли всякий своєї мети. Туди ж, до Переяславу, гетьман сподівався й комісарів від польського короля.

Разом з гетьманом переїхав до Переяславу й Чарнота, Галина ж з Христіною прибули туди тільки через тиждень і застали у Переяславі упорядковану Чарнотою хату. У тій хаті і оселилися молоді, знову пригадавши щасливі Київські дні.

Не вспів гетьман як годиться упорядкувати для чужосторонніх гостей помешкання, аж ті почали вже прибувати. Щодня у Переяславі почалися зустрічі посланців з пальбою і щодня ж відбувалися у гетьмана бенкети то з одним, то з другим посланцем. Всі вони попривозили гетьманові й старшині подарунки, всі вихваляли лицарство козаків і захочували Хмельницького до спілки з своїм державцем; посол же угорського князя прямо казав, що коли б Хмельницький з козаками допоміг його державцю стати польським королем, то був би гетьманом у Києві і з усією Україною по Львів та Галич незалежним князем.

Хмельницький з усіми був ввічливий, всім дякував і упевняв у своїй прихильности, сам же нетерпляче дожидав, що йому привезуть королівські комісари.

Нарешті й комісари приїхали; їх було четверо: старий київський воевода Адам Кисіль, його син, князь Четвертинський, та пан Мястковський. З комісарами прибуло ще кільканадцять панів, що склали комісарський почот.

З самого переїзду у Переяслав, Чарнота щодня почав покидати Галину удвох з Христіною, бо сам мусів брати участь у гетьманських бенкетах і вітати разом з ним чужосторонніх гостей. Повертався він до хати пізно уночі, а як коли, то й світом, так що з дружиною мало навіть бачився. Проте наслідки такого життя були негарні: через два тижні Чарнота помітив, що його молода стала сумна і неспокійна.

Розуміючи, що Галині не любо те, що він лишає її самотню, козак почав заспокоювати дружину тим, що гості скоро розїдуться і тоді вони почнуть жити так, як жили у Києві.

Галина й сама розуміла, що військовий обозний не може зректися гетьманських бенкетів і не це причинилося до її непокою. Причина була глибша, так що з нею молода жінка не знала, як змагатися. Лишаючись уночі самотньою, вона почала згадувати батька, уявляючи собі, як він мучиться з її вчинку; та тільки цих своїх думок вона не хотіла виявляти своєму чоловікові, щоб він не подумав, наче вона кається з того, що вчинила, і ця самотність душі була причиною її непокою й журби.

Одного дня, виражаючи свого чоловіка з хати назустріч польським комісарам, Галина була трохи веселіша, ніж взагалі останнім часом.

— Дай Боже, милий, щоб ти повернувся з доброю вістю! — сказала вона, пособляючи чоловікові причинити шаблю.

— А якої б же ти вісти бажала, лебідонько? — сказав Чарнота, пригорнувши до себе гнучкий стан коханої дружини.

— Хотіла б, щоб сталася між козаками й поляками згода навіки. Щоб і ті й інші були у своєму праві, щоб ніхто нікого не гнітив і щоб вся козацька старшина стала українською шляхтою...

Чарнота глянув на дружину збентежено й здивовано.

— Голубко... у тебе знову у думках шляхетство?

— Не для себе, любий мій! Ні!... — виправдувала молода жінка. — Хіба мені не однаково? Я твоя дружина і більшого щастя мені не треба. Для батька я цього хотіла б. Щоб заспокоївсь він наприкінці свого віку. Чує моє серце, що прокляв він мене. Я не хотіла тобі говорити... а тільки от уже кілька останніх днів, як тільки тебе пізно уночі немає і я лишаюся самотня, мені почав ввижатись батько...

Галина вся затримтіла й припала до чоловіка.

— Ах, Іване... він такий лютий, такий страшний... як примара... Цю ніч він навіть погрожував ножем!...

Вигляд і слова дружини дуже вразили й стурбовали Чарноту. Від того часу, як під Замостям Галина прийшла до нього, вона не згадувала про батька, і йому вже здавалося, що його дружина зовсім відцуралася його і навіть забула про нього: аж тепер виявлялося, що коли й було так, то тільки до часу і що старий батько, хоч може й мимо волі Галини, знову опанував кутком її серця.

Чарнота обережно повів дружину до застеленої килимом лави, посадив її й сів поруч, пригортаючи до себе міцно обома руками, неначе з страхом стеряти її — своє щастя, або маючи надію, що його міцні обійми відженуть від неї всі лихі думки й примари.

— Так от чого ти, серденько, стала така сумна та невесела!... Занепокоїлося твоє серденьтко!... Коли б твій батько любив тебе, він більше б піклувався про твоє щастя, ніж про шляхетство. Ну, та почекай: гетьман тієї думки, що воно справді так і буде, як тобі бажано, хоч я й не поділяю його надій на те, щоб так воно сталося з доброї згоди поляків.

Погомонівши з дружиною ще якийсь час, розваживши її і заспокоївши, Чарнота вийшов з хати на ганок, скочив на свого вороного коня, що давно вже осідланий бив копитом біля ганку землю, і поїхав до гетьмана.

У південь Галина почула з своєї хати, як за околицею міста почали палити з гармат і догадалася,

що комісари прибули. Хоч від чоловіка вона й знала, що гостей мали везти прямо до гетьмана на обід і через те не хвилювалася з того, що Чарнота довго не вертався додому, проте весь день вона була у напруженні. Коли ж, врешті, увечері він повернувся, серце Галини з першого погляду на чоловіка замерло, бо по сумних, збентежених очах свого молодого вона вгадала, що він приніс недобрі вісті.

— Бачу по тобі, друже мій, — говорила вона, допомагаючи козакові перебраться у хатне вбрання, — що недобрі вісті ти приніс.

— Недобрі, Галочко! Не буде між нами й поляками згоди по віку, як я й предрікав гетьманові.

— А через що ж саме?

— Король уже зрікається того, про що, як говорить Хмельницький, умовлявся з ним через па́на Немирича, коли ще тільки змагався за польську корону... А може й так, що пани примусили його зректися свого слова. Замість волі всій Україні, комісари привезли гетьманові грамоту на гетьманство... Нікчемний шматок паперу! Та ще кілька цяцьок, а саме: булаву, корогву... бунчук!...

— А які ж умови згоди?

— Умови? Замість умов жарти: король дає обіцянку побільшити кількість реєстрових козаків, а за ту обіцянку вимагає, щоб гетьман зараз же спинив сваволю ватажків козацьких загонів і примусив опсьільство коритись панам!

— Так що на згоду нема ніякої надії?

— Та чи на те ж ми кров свою проливали?... Хати покинули... Україну трупом засівали, щоб знову народ свій у неволю віддати? Тепер уже гетьман схаменувся. Тепер уже кається, що не слухав нас, полковників, під Львовом та під Замостям,

коли ми радили йому йти на Варшаву. Нам він не вірив, коли говорили, що може бути у Києві незалежним ні від кого державцем всієї України, а тільки чужостороннім посланцем повірив. Упевнився він у свій міці та тільки шкода, що пізно, бо щодо Польщі, то й поляки спроможуться військово зібрати і вже не дадуться, щоб голими руками їх узяти. Багато... багато крові ще проллється й польської й козацької!

— Як мені це тяжко!... з мукою на чолі сказала Галина. — А я ж то мріяла, що буде згода і ми з тобою будемо десь на Україні жити лагідно та тихо...

Чарнота неначе не чув своєї дружини і говорив буцім би сам до себе:

— Кажу гетьманові: не приймай клейнодів від короля. Навіщо нам ті цяцьки? У нас є свої клейноди від рідної неньки — Січі запорозької. Народ тебе обрав гетьманом, а не король — народ і клейноді тобі дасть... Так ні: невічливо, каже, було б не прийняти... Знову якесь вагання... І от завтра на майдані буде урочисте доручення гетьманові королівських клейнодів.

— Певно ж що будуть наради! Може ще комісари відступляться від свого?

— Наради? Наради запевно будуть, та з нарад нічого не буде, бо пани не зречуться своїх маєтків та своїх хлопів, народ же наш не зречеться тієї волі, що мечем добув, і гетьман повинен сказати панам: »тепер уже вам до України зась!« От через що немає надії на згоду, і між нами й поляками знову мусить початись смертельна боротьба, доки один з борців знеможеться і впаде переможений.

— А що як обое?

— Обоє борці впадуть знеможені, непритомні, а хтось третій прийде забере обох у неволю?

Чарнота встав здивований і вражений словами своєї дружини.

— Твоя правда . . . Це може статись! . . . Але що ж робити? Де шукати шляху до волі, як не у боротьбі з тим, хто тебе зневолює? Що чинити, коли той, до кого ти по друзяцькому простягаєш руку, зашморгує тобі на шиї налігача?

Помітивши, що чоловік щодалі — все дужче драгується й хвилюється, Галина перевела розмову на хатні справи, загадала Христині подавати вечерю і так-сяк одвела думки Чарноти від розмови з комісарами.

XXIV.

Другого дня зранку, у Переяславі, на майдані перед церквою, стало колом кілька козацьких полків. Після сніданку у те коло увійшла вся козацька старшина з гетьманом на чолі, щоб прийняти від посланців, комісарів польського короля, клейноди. Прибули глянути на те урочисте вшанування гетьмана і всі чужосторонні посланці; що ж до народу, то він не тільки затопив увесь майдан, так що вже не було куди й пальці встромити, а вкрив собою понавколо майдану всі паркани, дерева й навіть покрівлі будинків.

— Ідуть, ідуть! — почувися вигуки людей, спершу десь далеко на стріхах, а далі перекочуючись з хати на хату, з вулиці на вулицю, докотилися вони й до майдану і до купки козацької старшини.

Тисячі очей втопилися у той край майдану, звідкіля мали вийти комісари . . . От нарешті вони з'явилися. Попереду всіх, сивий як молоко, киевський

воевода Адам Кисіль ніс на шовковій подушці королівську грамоту Хмельницькому на гетьманування та срібну з золотими розводами, обкладену самоцвітами булаву; слідом по ньому бравий, молодий гусарин, син Кисіля, ніс у руках розгорнуту, гетьманську корогву; ще далі останні двоє комісарів і дехто з їхнього почоту несли останні військові клейноди.

Тільки ця урочиста процесія увійшла на майдан, як з натовпу почувся голосний поклик:

— Чого прийшли до нас, вражі ляхи? Згиньте!

Не вспіла козацька старшина роздивитися, хто то гукнув, як зразу почувлися сотні голосів:

— Згиньте, вражі пани! Згиньте з України! Не треба нам ваших подарунків!

За хвилину на майдані розлягалось свистіння й тюкання і счинився вже такий бешкет, що тільки могутній поклик гетьмана та булава, піднята їм до гори з погрозою, потишили натовпи і дали комісарам можливість наблизитись до козацької старшини. Але тут їм заступив шлях до гетьмана полковник Джеджалій, вигукуючи.

— Нащо, ви, панове, принесли оці цяцьки? Знаємо вас... Ото хочете знову нас зануздати... Та заськи! Тепер шаблею розправимося, коли хочете! Майте ви собі Польщу, а Україна нам нехай зостанеться!

З усіх боків знову почувалась на поляків лайка й проклони, так що всі чужосторонні посланці, побачивши таку ненависть українців до поляків, дуже раділи, гадаючи, що між Україною та Польщею вже ніколи не буде згоди.

Збентежений і ображений воевода врешті продрався таки до гетьмана і почав було говорити

якусь урочисту промову, та за галасом натовпів ніхто тієї промови не міг чути, так що Хмельницький, щоб визволити комісарів з прикрого становища, скоріше побрав від них клейноди і, подякувавши за пошану, просив йти з майдану прямо до нього обідати.

На тому обіді була вся козацька старшина й чужосторонні гості. Обідали у кількох світлицях, бо у одній не вмістилися. Столи були позастелені українськими, сріблом гаптованими, настільниками; тарілки ж, полумиски, чарки й інша посуд були коли не золоті, то срібні, добуті від поляків підчас війни, так що польським гостям довелося пити тут вино з тих самих келихів, з яких уже траплялося їм пити по стародавніх замках польських магнатів, при зовсім інших обставинах.

Підчас обіду Кисіль хотів сказати те, що йому наказано було соймом сказати і чого він за галасом не міг висловити на майдані. Підвівшись з місця, він урочисто звернувся до гетьмана з промовою:

— Ваша вельможність дістали від короля велику милість: його величність прощає вам всі ваші попередні вчинки...

Почувши ці слова, Хмельницький зразу розпалвся й перебив промовця:

— Що таке? Милість? Хіба я просив милість? Я шаблею здобув все, що зараз маю. Ще побачимо, кому кого доведеться милувати!

Кисіль почав було говорити далі, але гетьман не міг зразу заспокоїтись і зараз же гостро його увірвав:

— А вчинки ж які мені даруються? Чи не те, що я помилював Польщу та не пішов на Варшаву, наперекір всім моїм радникам?

Кисіль не радий був уже тому, що послухався наказу сойму, і почав далі говорити більше приємні гетьманові речі, але останнього так обурили перші слова промови королівського комісара, що коли Кисіль підняв келих з вином за здоров'я самого Хмельницького, той не схотів пити і почав гостро дорікати полякам.

— Тепер пете за моє здоров'я . . . а де ж ви були, коли пан Чаплинський забив на смерть мого сина, пан Конецьпольський одібрав мій маєток, а Вишневецький гнав мене з жовнірами навіть за порогами Дніпровськими?

Щодалі розмова за обідом робилася все гострішою. Полковники підпили і теж додавали до розмови перцю, так що комісари врешті почали вже думати, як би хоч скоріше з душею вирватися з гетьманського будинку, і дуже зраділи, коли Хмельницький підвівся зза столу.

Чарнота повернувся з обіду не пізно, але увечері мав знову йти до гетьмана — виражати бенкетом угорського посланця. Скинувши жупан і лишившись у самому каптані, він почав розказувати Галині, що гетьман узявся за розум — комісарам не потурає і добутої волі віддати ляхам за спасибі не хоче. Та не встиг він докладно розповісти про все те, що говорилося підчас обіду, як у двері до нього постукалися і у хату уступили всі чотири польські комісари.

Чарнота привітав гостей ввічливо й загадав молодій дружині почастувати всіх вином, та тільки комісарам було вже не до того: випивши тільки для звичаю, вони почали скаржитись Чарноті на гетьмана, що той не пристає до згоди з королем та не говорить їм своїх певних умов; ті ж умови, що він їм сказав, вони мають хіба за жарти.

Чарнота слухав їхні речі мовчки, чекаючи, до чого ті речі дійдуть.

— Вас, пане обозний, — сказав нарешті до нього старий Кисіль — гетьман дуже любить. Про це ми й раніше чули і тут бачимо. Зробіть же нам і всій нашій спільній батьківщині, Речі Посполитій, послугу: умовте гетьмана, щоб скорився королеві.

— Як має бути погана згода, пане воеводо, — відповів Чарнота, — то краще добра війна!

Кисіль занепокоївся і підморгнув своїм товаришам, щоб ті вийшли з хати. Побачивши те, Галина теж вийшла з світлиці до своєї відпочивальні.

Лишившись з Чарнотою насамоті, Кисіль підсунувся до нього ближче і почав говорити з таємницею:

— Слухайте, пане обозний! Адже я знаю, що гетьман аж двічі зрадив пана: і під Львовом і під Замостям; під останнім він навіть робив заходи до того, щоб пан обозний смерть там собі знайшов!... От бачите!... Чув я й про те, що пан обозний погрожував Хмельницькому скинути його з гетьманства... І коли хочете, справді так годилося б зробити, бо де ж воно видано, де ж воно чувано, щоб призвідник, керманіч військом сам навмисне вигубляв своє військо й своїх підручних... Хіба не правда, пане обозний?

— Ну, ну!... кажіть, пане воеводо, далі! відповів Чарнота. — Я послухаю!

— Тоді ви не помстилися, пане обозний, за таку зраду гетьмана й за ганьбу на вашу лицарську честь; а чому б вам не зробити того тепер?

— Що саме? — похмуро спитав Чарнота.

— Чому б вам не скинути з гетьманства Хмельницького тепер? Слово гоноре, з вас був би далеко

кращий гетьман, ніж з п'яниці Хмельницького... Ви маєте шляхетську освіту, лицарську вдачу; тепер ви одружилися з шляхтянкою, католичкою...

— Моя дружина перейшла до грецької віри! — перебив Чарнота.

— Ну все однаково... — говорив улесливо Кисіль. — Я й сам благочестивої віри і щирий син України, але це ж не перешкоджає мені бути за друга й полякам і українцям. Ви й ваша дружина обое з такою освітою й вихованням, що вам хоч зараз їхати до короля у гості, на королівські бенкети. От вам моя рука, пане обозний, що ви будете далеко любішим королеві гетьманом, ніж п'яниця Хмельницький, і не один раз будете з своєю дружиною у короля гостювати.

— Ну, тепер уже годі, пане воеводо! — сказав Чарнота, вставши з лави. — Маю надію, що ви вже все сказали? Скажу вам, пане, що ви не в ті двері потрапили... Я не продам свого товариша — гетьмана... І не з тих я, щоб відцуратися свого рідного та запродагтися ляхам, як те зробив пан воевода. Якщо й траплялося, що я лаявся з Хмельницьким, так то було наше товариське діло!

Кисіль давно вже стояв на ногах і зляканими очима дивився на Чарноту. Він кляв тепер свою необачність, бо боявся, що обозний розкаже гетьманові, на яке діло він його підмовляв, і той матиме право і йому, Кисілю, і всім його товаришам комісарам стягти голови за підмову його військової старшини до зради.

— Я покладаюся на лицарство пана обозного... — проказав нарешті Кисіль зблідлими тримтючими губами.

Чарнота зразу вгадав, чого так злякався воевода, і проказав глузливо:

— Що? . . . Боязно, щоб я не переказав гетьманові, як комісари польські підмовляють його полковників на зраду? Годилося б, годилося б переказати . . .

Побачивши далі, що Кисіль хоче ще щось говорити, Чарнота додав, показавши на двері до сіней:

— Он де, пане воеводо, двері з моєї хати.

Засоромлений та пригноблений, Кисіль ввесь зігнувся і мов ошпарений окропом вискочив з хати на ганок до своїх товаришів.

У невеликій хаті, на другому від будинку Чарноти кінці Переяславу, сидів біля столу, схиливши на руку сиву голову, високої постаті й завзятої вдачі старий шляхтич. Він прибув до Переяславу разом з комісарами, але належав тільки до їхнього почоту і участі в урочистих привітаннях та бенкетах не брав. Той шляхтич був ніхто інший, як пан Януш.

Після того, як Галина зникла з Замостя разом з Христиною, пан Януш зрозумів, що стара, як він казав хлопка одурила його: відняла у нього дитину і запевне передала козацькому полковникові. Гнів та жага помсти запекла йому серце.

Розуміючи, що шукати Галину треба там, де був Чарнота, останній же був біля козацького гетьмана, старий шляхтич рішив їхати на Україну; та тільки поки тяглася війна, до того не було ніякого способу, коли ж війна припинилася і пан Януш почув, що на Україну виражають королівських комісарів, він поїхав до пана Кисіля, якого давно знав особисто, і умовив воеводу взяти його з собою.

Їхав на Україну пан Януш з єдиною метою помститись на дочці й на козакові, Кисілю ж та

іншим комісарам він сказав, буцім би іде з тим, щоб умовити Чарноту, якщо він вже одружився з його дочкою, приєднатись до католицької віри, як же ще не одружився, то примусити його до шлюбу.

Не відаючи про ворожі відносини пана Януша до свого зятя і турбуючись після прикрої розмови з Чарнотою про свою долю, Кисіль, вийшовши від козацького обозного і розказуючи на вулиці товаришам комісарам, у яку біду вони вскочили, гадав, що тепер пан Януш через свою дочку, дружину Чарноти, може стати їм у великій пригоді, і разом з усіма товаришами попрямував через місто до пана Януша.

Побачивши ще з сіней пригноблену постать старого шляхтича біля столу, Кисіль з співчуттям обізвався до нього:

— Сумує пан! . . . І справді є чого сумувати: наша справа виходить на зле — на згоду з гетьманом дуже мало надії.

— Прошу вельможних панів сідати . . . — сказав пан Януш, підсуваючи до столу ослін. — Чого ж саме вимагає Хмельницький?

— Нема про що й говорити, — обізвався, сідаючи на ослін, пан Мястковський. — Ліпше нам всім вмерти, аніж скоритися своїм хлопам!

— Вимоги Хмельницького — це саме глузування! — сказав князь Четвертинський. Перш за все, він вимагає, щоб уніятські костьоли зразу ж були віддані схизматикам і щоб про унію на всій Україні і згадки не було! . . .

— Нахабство хлопське! . . . — скрикнув пан Януш.

— Підождіть далі! — Він вимагає, щоб і римських, католицьких костьолів не було на Україні, аж поки він не дозволить їх відчинити!

— Га?! — скрикнув князь Четвертинський. — Це у польському, католицькому королівстві щоб не було костьолів?

— Всі жиди щоб зараз же вибиралися з України назавжди! — додав до розмови Кисіль. — Та щоб вся Україна, навіть з Галичиною й Покуттям, військові запорозькому належала, а гетьман України щоб не підлягав соймові!

— Щоб скласти такі умови... — сказав пан Януш — треба б бути або божевільним або п'яним!

— Зрозумійте! — гукав у обуренні князь Четвертинський. — Він хоче бути вище за короля... Король підлягає соймові, а він щоб йому не підлягав! Це правда, що нема чого й говорити про те, що верзе п'яний!

— Тепер, пане Януше, — повів розмову Адам Кисіль, — ми до тебе за порадою. Важучи на божевілля Хмельницького, ми от гуртом намислили, що найліпше б було прищепити козацькій старшині зраду і умовити когось з полковників прийняти від короля гетьманські клейноди. Хмельницького тоді король проголосив би бунтарем; козацтво поділилося б надвое — почалася б між козаками колотнеча і тоді польське військо зуміло б зробити козакам добре похмілля! Може ми при цьому дуже поспішилися й зробили помилку, що не порадилися з тобою, а важучи на те, що козацький обозний одружився з дочкою пана...

— Ви це запевно знаєте, що вони одружилися? — перебив пан Януш.

— Запевно. Пан Виговський сказав мені, що був у Чарноти сватом і що той брав шлюб на його очах, у Києві. Так от ми й мали надію, що панова дочка, як шляхтянка, зробила вже вплив на козака і на-

вернула його думки у бік Польщі... а до того ж чули, що Чарнота не один раз сварився з гетьманом і погрожував навіть скинути його з гетьманства... Ну, от ми й пішли до обозного у хату...

Пан Януш захвилювався:

— Знайшли ви його? Бачили мою дочку?

Кисіль вагався, як сказати батькові про його дочку неприємне.

— Бодай було краще не бачити! — встряв у розмову шпаркий князь Четвертинський. — Не вмів, пан, виховати дочку!... Вона не тільки не вплинула на чоловіка, а сама стала схизматкою й хлопкою!

Пан Януш вдарив кулаком по столу й скочив на ноги.

— То пан бреше!

— Що пан сказав? — схопившись за шаблю, скрикнув князь.

— Того не може бути, щоб моя дитина стала схизматкою! Її виховували кармелити! гукав пан Януш.

Князь Четвертинський вихопив з піхов шаблю.

— Якщо пан Януш не перепросить мене, то я одрубаю йому язика за його образливе слово.

Обидва Кисілі й Мястковський кинулися поміж шляхтичами і деяк вгамували їх, доводячи Четвертинському, що пану Янушу тяжко було почути про ту ганьбу, що завдала йому дочка.

Коли всі трохи заспокоїлися, пан Януш сказав:

— Прошу вельможного князя пробачити мені старому і даю моє шляхетне слово, що коли моя дочка стала схизматкою, то надалі вона не буде схизматкою!

Кисіль не зрозумів того, що сказав пан Януш, і перевів знову на свою справу:

— Так от, пане Янушу, коли я почав намовляти твого зятя до гетьманської буляви, він напався на мене як найлютіший ворог і з ганьбою вирядив мене з хати. Та цього ще не досить, а от розкаже він про те, до чого я його підмовляв, гетьманові, то ми всі можемо тоді загинути. От зприводу цього ми й прийшли до пана просити, щоб пан пішов до своєї дочки й попросив її умовити чоловіка, щоб не виказував гетьманові на нас.

— Просити свою дочку!... схизматку?... — з обуренням скрикнув пан Януш.

— Я повинен її примусити до того, а не просити. — А де їхня хата?

Кисіль розказав докладно, де жив Чарнота.

— Добре, я піду! — А тепер... а тепер...

Пан Януш не договорив, але гості зрозуміли, що йому тяжко їх бачити і поспішилися з хати.

XXV.

Вирядивши трохи нечемно свого непроханого гостя, київського воеводу, Чарнота скоро заспокоївся. Він був задоволений з того, що так рішучо й гостро відкинув пропозицію людини, яких на Україні звикли звати недоляшками. Це надало йому веселого настрою і він, сміючись, почав розказувати Галині про те, що сталося.

— Хотіла б ти, Галочко, щоб я став гетьманом? — спитав він наприкінці.

— Ні, не хотіла б! — щиро відповіла Галина. — Не хотіла б через те, що тоді ти ще менше бував би біля мене.

Він сів на лаву, ласкаво притяг її за руку до себе і посадовив собі на коліна.

— Голубко моя! Як пригадаю я, скільки то тобі за твій молодий вік довелося пережити, перетерпіти й перемучитись, то прямо жаль мене за серце бере з того, що й зараз я не можу дати тобі спокійного життя.

Молода жінка обхопила його руками за шию.

— Такі хвилини, любий мій, як оце зараз — заплатою мені за все те, що довелося пережити.

Він відхилив з її чола волосся і пильно з коханням дивився у її великі, блакитні й глибокі, як далеке небо, очі.

За останні місяці Галина трохи зблідла на виду, а проте стала ще гарнішою, бо чудові очі її ще побільшали й стали виразніші.

— І спромігся ж Бог утворити таку вроду, як у тебе... — сказав він, палко цілуючи свою дружину. — Коли я, Галочко, побачив тебе вперше... —

— Ой, не згадуй нашої першої зустрічі! — перебила Галина. — Мені соромно й досі... Коли ти обгорнув своїм жупаном моє голе тіло, я зразу своїм серцем вгадала, що у тебе щире, лицарське й добре серце і у ту мить моя душа вже поєдналася з твоєю. Страшна була та хвилина, але й солодка... —

— А чом же тоді, у Львові, ти, Галю, погордувала мною?

— Забудь про те, Іване! То я вивіряла себе. Мені ще здавалося, що непокірливість до батька не дасть мені бути щасливою з тобою. І я тоді перемогла своє серце... Та тільки після перемоги я зразу ж зрозуміла, що не можу жити без тебе. —

Чарнота щераз міцно пригорнув до серця свою дружину і, спустивши її з колін, встав з лави.

— А тепер знову треба одягати свого кармазина і знову на бенкет. Ну от уже, серденько, вирядимо гостей, збудемось скоро й комісарів і тоді поживемо трохи спокійніше. Я поведу тебе на Трубіж. Крига вже зійшла — поїдемо гуляти човном. Там, гарно: вода аж реве, дерева вітті свої у хвилях купають.

— Справді? От як славно! — весело говорила Галина, допомагаючи чоловікові убиратись.

Через хвилину він був одягнений і, поцілувавши жінку щераз, вийшов з хати.

Галина лишилася сама, бо Христина була у пекарні біля свого діла. На дворі смеркалося. По кутках хати вже склалися тіні і через кілька хвилин молодиці стало вже сумно. Вона встала, щоб іти до пекарні та загадати Христині запалювати у хаті світло, але почувала, що у сні хтось увійшов.

— Ти чогось вернувся, Іване? — спитала Галина, гадаючи, що з якоїсь причини вернувся чоловік.

На своє питання вона не діждала відповіді, а замість того у світлицю важкою ходою уступив її батько. За той час, що Галина не бачила батька, постать його дуже зігнулася, а сиві вуси більше зависли донизу.

Не вважаючи на темряву, Галина разгледіла батькові очі. Мороз пішов по її тілові з його погляду і захищаючи себе руками, неначе від примари, вона поточилася від батька на другий край світлиці.

— Тікаєш від батька? — з лютим посміхом спитав пан Януш.

— Таточку... не дивіться на мене так... протіть мене!...

Галина кинулася до батькової руки, щоб поцілувати її, але він з серцем відпихнув її од себе.

— Геть! . . . Хлопка не може бути мені дочкою!
Вона всеж припала йому до ніг.

— Таточку . . . простіть мене за те, що вчинила! . . . Я ж кохала . . . і ви ж колись кохали!

— Геть, безсоромнице! — відпихнув він знову. —
Говори мені: правда тому, що ти перейшла до еретичної схизми? —

— Бог один для всіх, тату! . . . Я взяла віру свого чоловіка! —

Пан Януш здригнувся, неначе хтось простромив йому серце гострим залізом.

— Будь же проклята та хвилинка, коли ти на світ народилася! Будь проклята ти сама, що познуцалася над пам'яттю своєї нещасної матері, а мою сиву голову вкрила ганьбою! Кістками твоєї матері, що ти порушила у гробі, я тебе проклинаю! —

— Таточку! . . . дивлячись на батька очима повними жаху й благання, говорила Галина. —
Пожалійте моє молоде життя! Зніміть своє прокляття! Невже ви схотіли моєї смерті? —

— Так! Смерти я схотів! І ти вмреш, погане насіння, якщо не вчиниш зараз же того, що я вимагаю!

Галина слухала його, сперши дух.

— Ти зараз же покинеш цю смердючу хлопську хату, поїдеш разом зо мною до Варшави і там після покути, яку покладе на тебе святий примас, ти знову повернешся до святої римської віри! —

— А мій чоловік, тату? — жахливо скрикнула Галина.

— То вже я поклопочуся, щоб твій шлюб з схизматиком проголосили недійсним і ти знайдеш собі іншого, відповідного до твого шляхетського роду, чоловіка. —

— Нізачо в світі! — ломала руки Галина. — Я не можу жити на світі без Івана. Я кохаю його більше за життя! —

— Ти кохаеш вовка!... Ворога свого народу! Саме пекло тебе породило!

— Благаю вас, таточку: дайте мені жити... Я тільки тепер зазнала щастя і ви, мій батько, хочете його відняти! —

— Ага... плодити хочеш ворогів своєї батьківщини і святої віри? Не буде цього! Востанне кажу тобі: або ти підеш зо мною або вмреш! Ти знаєш мою вдачу? —

У руці старого шляхтича заблищав витягнений з піхов чингал.

— Я не можу!... Вирвіть у мене серце! Я не можу зректися Івана!... захищаючи себе руками, говорила Галина.

У ту хвилину, зачувши гомін, до світлиці вбігла Христина і, скрикнувши, вхопила розпаленого шляхтича за руку.

— Згляньтесь на Бога, пане!... Рідну дитину?...

Пан Януш обернувся і очі його засвітилися, мов у вовка.

— А, зраднице, ти тут!... На ганьбу мені ти вигодувала це насіння!...

Рух руки, і у серце старої жінки увійшло гостре залізо.

З галасом кинулася Галина до своєї названої матері, але назустріч їй блиснув у руці батька скривавлений уже чингал і увійшов їй у груди по саме держало.

Впала додолу Христина, впала й Галина. Без крику й муки впали вони, бо рука старого шляхтича, дарма що була стара, зміла улучати у серце.

З божевільними очима стояв пан Януш між двома трупами. Підлога хутко вкривалася теплою кровю, що вже підмочила й його сап'янці; з чингалу кров збігала краплями йому на кунтуш, але старий шляхтич нічого того не помічав. Пекуча, настирлива думка опанувала його істотою: »чи змив він тепер ганьбу з свого шляхетського роду?«

Морок у хаті густішав і зрештою застилав кутки й підлогу...

Мороз пробіг по тілові старого. Тіні вбитих встали йому на очі по всіх кутках хати і дивилися на нього вогненними, повними благання очима.

Мов божевільний, вибіг старий шляхтич з хати і, встромивши у піхви скривавлений чингал, пішов вулицею. Куди він ішов, він того не знав, та те й не цікавило його. Йому треба було тільки розв'язати питання, чи зняв він тепер ганьбу з свого шляхетського роду, чи ні; до всього ж останнього йому було байдуже.

Пан Януш йшов довго, пригноблений своїм питанням, аж поки будинки Переяславу скінчилися, а перед його очима розістлися темні від вечірнього туману хвилі Трубіжу. Не спиняючись, пішов він далі понад кручами річки, не звертаючи на них найменшої уваги і не знаходячи у собі відповіді на питання, що давило його мозок.

Не розв'язалося ще те питання, як в голову йому вдарило нове:

— А деж той рід твій... — питало його сумління, — що його честь ти рятував такою дорогою ціною? Чи не один же ти лишився з усього твого роду? —

Розпачливий зойк вибився з грудей старого... Нащо ж йому топтатись ще на цьому світі? Для кого... й для чого?... І чого сподіватись?

Непереможна сила розпуки потягла його до кручі і штовхнула униз, де глибоко під ногами чорніла вода. Гулко плеснули хвилі Трубіжу, приймаючи тіло запеклого ворога козацтва і навіки сховали його під собою.

Пізно уночі повернувся Чарнота до своєї хати і побачивши, що сіни не замкнуті, розгнівався на Христину і разом занепокоївся. Щоб засвітити світло, він прямо з сіней увійшов у пекарню.

— Христіно! — покликав він стиха.

Ніхто не обізвався. Збентежений ще більше, він викресав вогню, роздмухав його й засвітив каганець.

Христини у пекарні не було.

Передчуваючи недобре, хутко пішов козак у світлицю, держучи у руці каганець. Тмяне лоеве світло блимало йому перед очима і він не зразу розглядив і не зразу зрозумів, що сталося... Але згодом розплющені очі Галини, що напружено дивилися на стелю, і ціла річка крові на підлозі сказали йому все...

Каганець випав з руки загартованного у січах козака і нелюдські згуки, схожі на рев простреленого кулею звіря, вибилися з його грудей...

На ті незрозумілі вигуки, що через розчинені сіни досягали вулиці, збіглися сусіди і, запаливши світло, знайшли Чарноту прикипівшим до трупу своєї передчасно покинувшої світ, молодой, коханої дружини.

XXVI.

Прочунявши від тяжкої недолі і поховавши укохану дружину, разом з вірною Христіною, Чарнота

не зразу довідався, чия рука відняла у нього щастя, і тільки через кілька днів, коли хвилі Трубіжу викинули смердючий труп пана Януша на поверх, і про те стало відомо всьому Переяславу, він зрозумів, що Галина загинула від руки свого батька.

Колись жвавий та веселий, Чарнота після смерті Галини став сумний та замислений. Нудьга замолодою дружиною не покидала його й на хвилину, а до тієї нудьги приєдналося ще каюття у тому, що своїм коханням він згубив того, кого так ніжно любив. Про гетьманські бенкети Чарноті стало огидно тепер і згадувати і він просив Хмельницького назавжди увільнити його від обов'язку бути його мало не щоденним гостем. Один з своєю журбою ходив він на домовину своєї дружини і сидів там зранку до ночі, та може не вертався б до хати й наніч, коли б не побратим Криця, що, піклуючись про його життя, оселився у його хаті, не приводив його наніч додому.

Скоро час бенкетів у Переяславі минувся. Чужосторонні посланці порозїздилися. Згода між королівськими комісарами й гетьманом Хмельницьким не склалася, і комісари мусіли виїхати з Переяслава ні з чим. Король польський зібрав нове військо і воно, наступаючи на Україну, вже одібрало від козаків всі землі по Збараж. Починалася знову боротьба за визволення України від Польщі.

Як провадилася та боротьба, як лилася знову кров українців та поляків і як гуляла по Україні воля разом з козацькою шаблею, все те читачеві розкаже історія України, ми ж скажемо тут коротенько тільки про те, що доторкалося полковника Чарноти.

Всю війну 1649. року Чарнота лишався військовим обозним і поки гетьман з головним військом ходив

під Зборов навперейми польському війську, що йшло на Україну під проводами самого короля, він держав у облозі Збараж з військом великого польського войовника, українця по крові, Яреми Вишневецького, і хоч був Чарнота під Збаражем знову з самим поспільством, а проте не дав полякам видертись з облоги і прилучитися до короля.

Тут же під Збаражем Чарноту чекало нове розчарування: гетьман Хмельницький, погромивши упень військо польського короля під Зборовом і, маючи його самого у своїх руках, не скористувався з того й випустив його з рештою війська на волю, маючи все ту саму свою незмінну надію й бажання жити з Польщею по братерському.

Зневірившись у розумі й хисті гетьмана, Чарнота зрікся бути йому близьким підручним, відмовився від посади військового обозного, не схотів узяти й полковницького уряду і хоч не покинув війська зовсім, але лишився вільним від усяких обов'язків, військовим старшиною.

Сумні думки Чарноти про майбутню долю України через помилки Хмельницького скоро справилися: року 1651 король польський зібрав величезне військо у триста тисяч вояків і пішов на Україну війною під той час, коли козаки, стомлені двохрічними походами, порозходилися по домівках. Хмельницький покладав багато надій на свого спільника, кримського хана, та тільки коли ворожі війська зішлись під Берестечком, хан з ордою утік, захопивши у бранці й самого Хмельницького.

Лишившись без спільників і без гетьмана, козаки люто билися кілька днів з утрое сильнішим ворогом, а далі, не маючи собі ні звідки потуги, наказний гетьман, славний Богун, почав переводити козацьке військо на другий бік річки Пляшівки, щоб

непомітно вийти з табору; на оборону ж задніх він лишив три тисячі козаків з полковником Нечипайлом.

Побачивши, що під Берестечком гинуть всі здобутки козаків, придбані за три роки нелюдської боротьби з поляками, а з тим разом гине й воля України, Чарнота не хотів пережити цієї неволі і зостався товаришем при козацькій залозі, що лишалася у козацкому таборі на видиму смерть.

Всю ніч і увесь ранок переводив Богун через греблі козаків: перевів всі полки конні й піші, перетяг і гармати, так що у таборі лишилося тільки поспільство — кухарі, обозні та по окопах залоза. Все йшло неначе на добре: поляки не знали про те, що робиться у козацькому таборі, та на нещастя біля півдня один необачний козак налякав поспільство, сказавши, що воно лишилося у таборі без ніякого захисту. Перелякані селяни з галасом кинулися щільними натовпами до мостів, завалили їх своєю вагою і почали гинути у річці й болоті; поляки ж, почувши той голос, довідалися про те, що робилося у козацькому таборі і вдарили на окопи, де стояла козацька залоза, великою силою війська.

Перехрестилися Нечипайло й Чарнота і умовили козаків битись до останнього, щоб не дати полякам повистинати у таборі неозброєне поспільство.

Міцно стояли козаки й не дешево віддавали своє життя, та неможливо було їм вдержатись: табір козацький був дуже великий, окопи були довгі, розкидані й козаки розпорошилися по них рідко; поляки ж набігали цілими полками й давили їх своєю кількістю.

Позбігалися козаки у невеличкі купки, стали всі спинами у середину, а списами до ворогів, понакла-

дали навкруг себе купи ворожого трупу тай самі полягли своїми головами за рідний край.

Чарнота сам шукав собі смерти на покривавлених окопах і кидався на ворогів мов звір. Жага помсти за зрадливі вчинки короля проти його рідного народу та засліплена ворожнеча до поляків за загублену, неповинну душу Галини, надавали йому нелюдської сили, і вороги гинули від його руки десятками; та тільки втома робила своє — рука полковника німіла й нехотіла його слухати. Поляки оточили його великим натовпом, і, одмахуючись шаблею, він щохвилини сподівався собі смерти... Аж тут, серед колотнечі почув він голос, що здався йому по знаку:

— Живого беріть! Це полковник Чарнота, запеклий наш ворог. Бийте його по голові, ратищами, та не на смерть! —

Чарнота обернувся на голос і пізнав пана Преслава. У ту ж мить його було вдарено по голові, і він впав непритомний.

Через тиждень Чарноту, з покрученими за спину руками, вели під вартою до Варшави тим шляхом, що прямував повз Замостя. Вартував полковника з цілою хоругвою гусарів пан Преслав, що захопив його у бранці.

Про те, що Чарноту захоплено, знав уже навіть сам король і звелів його, як одного з найближчих дорадників Хмельницького, що весь час намовляв гетьмана йти на Варшаву, відвезти до столиці і там привселюдно четвертувати.

Недалеко від Замостя пан Преслав спинився на ніч на лісовій галявині. Поляки порозсідлували там

коней і захожувалися коло вечері, Чарнота ж сидів на землі, притулившись до дуба.

На землю вже спадала ніч. Птацтво у лісі потомилося і замість його веселого щебетання понавокколо засюрчали цвіркуни та запалили свої лихтарики блищаки. Лісова тиша закликала до покою, і Чарноті теж забажалося покою непорушного... у тому царстві, де ніхто б уже не кепкував з увязненого бранця, як кепкував з нього підчас всієї подорожі пан Преслав.

Придивившись до дерев, що оточали лісову галлявину, Чарнота пізнав сухого дуба, що стояв за кілька кроків від нього: біля того дуба він обідав коли вів з Лабунів козаків на штурм Замостя. Зразу ті часи його життя, коли він поранений на штурмі лежав у Лабунях, а Галина прийшла до нього з Замостя, щоб біля нього ходити, встали у згадках козака до самої останньої дрібниці, і Галина уявлялася йому тепер як свята мучениця, як янгол, що сходив з неба тільки для того, щоб освітити його душу й надати певного щастя його бурлацькому козацькому життю.

Як любо здавалося йому тепер тут, біля тієї оселі, де вони з Галиною єдналися душами.

— Вмерти б тут, біля того місця, де я зазнав найбільшого щастя! — впало у голову козака — і як би гарно було не дати ворогам поглумитись над моєю мукою й посвяткувати мое прилюдне катування!... Нащо їхати за смертю до чужої Варшави, коли можливо здобути собі вічний спокій тут, де вітала, а може вітає зараз, свята душа його коханої. Та тільки як перенести себе у те чарівне царство довічного покою, коли нема зброї і до того ж мені покручено руки? —

У ту мить погляд козака знову впав на сухий дуб.

— А він же міцний... кремязний, як залізо...
— промайнуло у голові козака. — Об нього головою... і душа полетить до неї... —

— Що проклятий хлопе замислився? — почувся голос пана Преслава. — Мабуть, не солодко їхати на смерть. Ха, ха! Ти ж все намовляв Хмельницького, щоб іти разом на Варшаву; ну от тепер ми й уволимо твоє бажання: покажемо тобі не тільки Варшаву, а ще й ту шибеницю варшавську, що на ній будуть тебе четвертувати! —

Чарнота подивився на шляхтича поглядом повним ненависти й зневаги і, скочивши на ноги, побіг до сухого дуба.

— Держи, держи! — гукнув пан Преслав, кинувшись переймати козака, та тільки було вже запізно: біля дубу почувся хряск кісток, і Чарнота з розбитою головою впав мертвий на траву.
